

Arheološka topografija općina Zmijavci i Runovići u Imotskoj Krajini

Žužul, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:619385>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-23**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Sveučilišni diplomski studij
Arheologija

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Sveučilišni diplomski studij
Arheologija

Arheološka topografija općina Runovići i Zmijavci u Imotskoj Krajini

Diplomski rad

Ivan Žužul

Student/ica:

Mentor/ica:
Izv. prof. dr. sc. Mate Parica

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ivan Žužul**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Arheološka topografija općina Runovići i Zmijavci u Imotskoj Krajini** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 27. ožujka 2024.

SADRŽAJ

UVOD	1
METODOLOGIJA RADA	2
PRIRODNA I GEOGRAFSKA OBILJEŽJA RUNOVIĆA I ZMIJAVACA	4
POVIJEST ISTRAŽIVANJA	7
ARHEOLOŠKI LOKALITETI OPĆINA ZMIJAVCI I RUNOVIĆI	11
Gradina Radež	12
Brižine – Balinjača	13
Crkvina na Bublinu	14
Dikovača	18
Garci – Brnasuša	23
Todorića gradina	25
Gradina Liskovac	27
Runovići – municipij Novae	29
Gradina iznad Runovića	34
Majića gradina	35
Gradina Babnjača	36
Grebine	37
Barića Torina	39
Crkva Presvetog Trojstva u Slivnu	40
Ravlića gomila	41
Gradina Zetovanj	42
Gradina Zagradinje	44
Prapovijesne gomile u Zmijavcima i Runovićima	45
RASPRAVA	53
Prapovijesna nalazišta	53

Antička nalazišta	56
Nalazišta iz srednjeg i ranog novog vijeka	59
ZAKLJUČAK.....	62
POPIS LITERATURE.....	65
POPIS ILUSTRACIJA	68
SAŽETAK.....	70
ABSTRACT	71
TABLICA NALAZIŠTA	72

UVOD

Prostor današnjih općina Zmijavci i Runovići je uvelike prožet arheološkom građom koja seže kroz sva povijesna razdoblja. Krški krajolik ispunjen brojnim brdima, te malobrojnim poljima, vrtačama i vodenim površinama je lokalnom stanovništvu omogućavao skromne uvjete za život tijekom njihovog boravka u ovom dijelu dalmatinske zagore. Čovjekov život u ovom resursima oskudnom prostoru se odrazio iskorištavanjem i prilagodbom okoliša svojim potrebama u vidu raznih vidljivih arheoloških nalazišta i mjesta aktivnosti od prapovijesti do današnjih dana.

Cilj ovoga rada je otkrivanje, opisivanje i interpretacija nalazišta unutar administrativnih granica obiju općina s pripadajućim selima i zaseocima, te njihovo prostorno kartiranje. Uz korištenje literarnih jedinica, kao važnije istraživačke metode su korištene i one od arheologije krajolika, poput terenskog pregleda, zračnih snimki, faktora otkrića, te analize kartografskog materijala. Uz primjenu ovakvih metoda ću nastojati što bolje pregledati kulturni krajolik obje općine i uz već poznate, pokušati otkriti i nove lokalitete, te ih sagledati u svom prostornom, kronološkom i kulturnom kontekstu.

Jedan od razloga odabira ove teme je velika neistraženost sveukupnog prostora, a naročito općine Runovići koji do sada nije bila predmet kvalitetnih istraživanja. Iako je arheološki potencijal ovog kraja uočen još prije više od stoljeća, do danas je ostao najvećim dijelom neiskorišten i sveden uglavnom na slučajne nalaze i malobrojne sinteze. Stoga se nadam da će ovaj rad pružiti makar malo veće zanimanje za ovim zaboravljenim dijelom Imotske Krajine.

Sama istraživanja pomoću terenskog pregleda ujedno doprinose i boljem poznavanju arheoloških značajki u cijelom krajoliku. Ovakav pristup omogućuje izradu arheološke karte u svrhu preventivne zaštite spomenika kulture tijekom građevinskih planiranja ili njihove prezentacije u turističke svrhe. Često su brojna nalazišta u objema općinama bile predmetom devastacija pri izgradnji privatnih kuća, cesta, spomen parkova i sličnih zahvata, što samo govori koliko je bitno sačuvati kulturnu svijest kod lokalnog stanovništva i potaknuti veći angažman od strane nadležnih institucija.

METODOLOGIJA RADA

Prije pisanja ovoga rada je bilo potrebno osigurati mnoštvo informacija radi što boljeg otkrivanja i interpretiranja raznih arheoloških značajki u krajoliku, te njihovo smještanje u širi prostorni, kronološki i kulturni kontekst. Sve metode korištene pri istraživanju možemo ugrubo podijeliti na kabinetsko studiranje i terenski pregled. Valja odmah napomenuti da današnje administrativne granice ne predstavljaju realnu situaciju u prošlosti, gdje je prostor imotsko-bekijskog polja i šire okolice činio jedinstvenu kulturnu cjelinu.¹

Osnovna polazišna točka je bila prikupljanje podataka iz stručne literature, pri čemu sam dobio osnovni uvid u stanje istraženosti već poznatih lokaliteta, te određene informacije o onima koji dosad nisu bili predmet arheoloških istraživanja. Zbog jako male istraženosti ću povremeno komparirati nalazišta sa studijskog prostora u odnosu na okolne općine i regije gdje je istraženost veća i koje je kulturno blisko radi dobivanja većeg broja informacija (ostale općine imotske i vrgoračke krajine, te zapadne Hercegovine). Također je uz literaturu korišten i registar kulturnih dobara (<https://registar.kulturnadobra.hr/#/>) u kojem se nalazi između ostalog i popis arheoloških lokaliteta prema administrativnoj pripadnosti. U registru su navedeni lokaliteti iz Zmijavaca i Runovića koji su već ranije poznati iz literature, te kratko opisani i prostorno markirani. Problem kod literature je često to što ponekad zna biti nepotpuna i arbitrarna uz brojne greške i nagađanja, naročito kod starijih autora što zahtjeva dodatnu dozu opreza pri njenom čitanju.

Idući korak se sastojao od korištenja kartografskog materijala pri prostornoj analizi topografskih i reljefnih karakteristika u okviru obiju općina. Korištene su topografske karte u mjerilima od 1.5000 i 1.25000 koje su se pokazale najprikladnijima za ovu zadaću pri proučavanju odnosa lokaliteta i okoline (ceste, vrtače, rijeke...). Toponimi na kartama su bili jedan od važnijih indikatora pri lociranju položaja od arheološkog interesa (Gradina, Gomila, Grebine,..). Osim modernih karti korištene su i one povijesne (<https://maps.arcanum.com/en/>) iz vremena Austrougarske. Iako one nisu precizne poput današnjih, ipak nam daju iscrpnu dozu informacija o promjenama u krajoliku i toponimima koji su u međuvremenu zagubljeni.

Uz pregled karata su paralelno korišteni i satelitski snimci dostupnih preko Internet servisa Google Earth (<https://earth.google.com/web>) i Geoportala (<https://geoportal.dgu.hr/>). Preko

¹ Iz istog razloga su neki pogranični lokaliteti poput gradina, tumula, srednjovjekovnih grobalja i nekih drugih nalazišta uvršteni u rad.

njih sam locirao lokalitete prema podacima iz literature i karata, ali i utvrdio položaje ljudskih aktivnosti u krajoliku koji ukazuju na potencijalne nove, dosad nepoznate lokalitete. Veliku vrijednost pri ovom pregledu su imale i zračne snimke iz 1968. g. dostupne preko Geoportala. Na njima se u crno – bijelim vertikalnim fotografijama uočava potpuno drukčiji krajolik bez guste vegetacije koja danas otežava samu vidljivost i prohodnost na terenu, ali i pokazuje na neke arheološke strukture koje su u međuvremenu devastirane pri građevinskim radovima.

Nakon provedbe prostorne analize pomoću literature, karata i satelitskih snimki, pristupilo se pripremi za ciljani terenski pregled. Prije same provedbe su isplanirane rute kretanja radi lakšeg snalaženja u prostoru, pri čemu je prometna povezanost igrala bitnu ulogu. S obzirom da je prostor Zmijavaca s pripadajućim selima veličinom dosta manji i bolje prožet cestama i lokalnim putevima, bilo ga je lakše obići skoro u cijelosti. S druge strane prostor koji zauzima općina Runovići je znatno veći i uključuje naselja Runovići, Podosoje, Sebišina, Slivno i brojne zaseoke koji su međusobno udaljeni i više kilometara. Ta činjenica je postupak terenskog pregleda ovdje činila složenijim, kao i lošija cestovna mreža uz guste šume i krški teren.

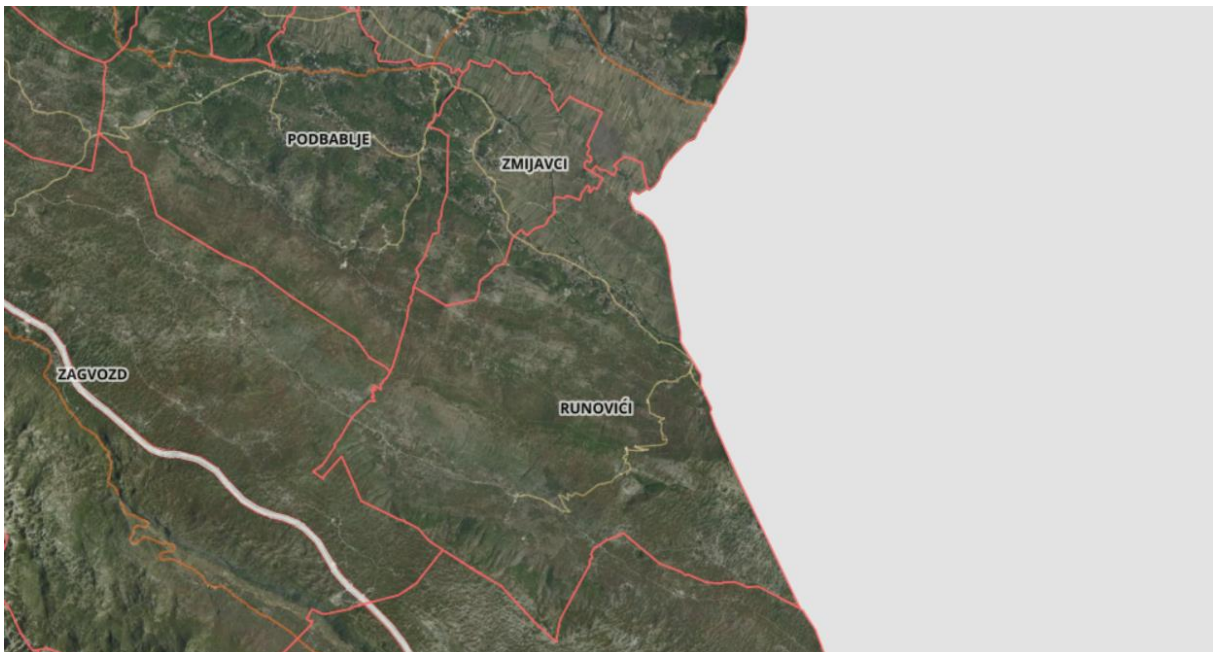
Rekognosciranje terena je vršeno ciljano prema unaprijed određenim i vidljivim površinskim strukturama, povremeno se probijajući kroz gusto raslinje i krški teren, te uzimajući u obzir vremenske prilike. Najpogodnije vrijeme godine za provedbu je bilo tijekom zimskih mjeseci, kada je vidljivost u čitavom krajoliku bila najbolja zbog opadanja lišća u šumama. Oranice u poljima su također bile pogodne za obilazak zbog sadnji ratarskih kultura i obrade vinograda.² Po dolasku na nalazišta, u dnevnik su se zapisivali osnovni podatci *in situ*, dakle položaj lokaliteta, veličina, opis vidljivih struktura, opis površinskih nalaza, kronološko određivanje i druge pojedinosti. Snimanje lokaliteta i površinskih struktura je obavljeno pomoću drona i mobilne kamere, te raspoređeno prema njihovoj pripadnosti.³ Kvaliteta

² Sam terenski pregled je proveden tijekom tri kampanje, prva u ožujku 2021. g., druga u veljači i ožujku 2022. g. i finalna u veljači 2024. g. Uz samostalne obilaskе, dio pregleda je izveden uz pomoć kolege Ljubomira Gudelja Velage, kustosa MHAS-a kojemu se zahvaljujem na suradnji i savjetima oko rada. Također su u obilascima ponekad sudjelovali kolega student Luka Žarković i mještani obiju općina koji su nam često davali razne korisne informacije o poznatim i potencijalnim lokalitetima, te nas povremeno i sami pratili u provedbi pregleda. Zračno snimanje dronom je obavio kolega dokumentarist Pio Domines Peter iz tvrtke Arheolog d. o. o., tijekom posljednje kampanje terenskog pregleda. Svima im se ovim putem najsrdačnije zahvaljujem na svom uloženom vremenu i trudu.

³ Pri terenskom obilasku nisam prikupljao površinske artefakte zbog tehničke složenosti pri njihovoj analizi. Sva uočena pokretna građa će biti tek ugrubo kronološki datirana u razdoblja prapovijesti, antiku i srednji vijek.

provedbe terenskog pregleda je primarno ovisila o vidljivosti s tla ili iz zraka, te prohodnosti do određenih, često nepristupačnih lokacija u krajoliku pokrivenom šumama, kršem i niskim raslinjem.

Poslije obavljenog terenskog pregleda, pristupilo se integriranju dobivenih podataka u geografsko informacijski sustav (Quantum GIS). Upotreba GIS-a je relativno nova metoda arheologije krajolika koja je značajno olakšala proces analize prostornih podataka posljednjih desetljeća. Uz pomoć GIS-a je moguće upravljati prostornim podacima i stvarati baze podataka prema različitim kriterijima i na raznim kartografskim podlogama. Za potrebe ovog rada, program je bio većinom korišten za prostorno mapiranje lokaliteta i položaja nalaza prema njihovim karakteristikama (naziv, vrsta lokaliteta, vremenska pripadnost i slično).

Slika 1. Karta općina Runovići i Zmijavci (Preuzeto: <https://geoportal.dgu.hr/>).

PRIRODNA I GEOGRAFSKA OBILJEŽJA RUNOVIĆA I ZMIJAVACA

Položaj obje općine je u južnom dijelu imotske krajine, te pripada tipičnim krškim krajolicima dalmatinske zagore, pri čemu općina Zmijavci prekriva površinu oko 14, a Runovići oko 60 kilometara kvadratnih. Omeđene su teritorijem grada Imotskog na sjeveru, općinama Podbablje i Zagvozd na zapadu, Vrgoračkom krajinom na jugu, te državnom granicom prema BIH (zapadnohercegovačka županija).

Zmijavci su sve do razdvajanja 1999. g. pripadali općini Runovići prema razgraničenju određenom još od godine 1988., kada je potvrđeno razdvajanje novoosnovane župe Svih Svetih. Od tada Zmijavci s pripadajućim zaseocima čine jedinstvenu teritorijalnu cjelinu.⁴ S druge strane općina Runovići se sastoji od istoimenog sela, te obuhvaća selo Sebišina koje je smješteno istočno uz državnu granicu.⁵ Južno od njih je smješteno selo Podosoje i još južnije Slivno s pripadajućim selima.⁶

Prirodni smještaj studijskog prostora je omeđen donjim dijelom Imotsko – Bekijskog polja na sjeveroistočnoj strani uz kojega se paralelno pruža brdo Mračaj, kao i manji brežuljci koji čine sjevernu administrativnu granicu prema Podbablju (Radež, Todorica Gradina i Liskovac koji su ujedno i gradinski lokaliteti). Središnji dio zauzima veliki brdski masiv Osoje koje se pruža cijelom dužinom od sjeverozapada prema jugoistoku, a čiji vrhovi Mala Jajina i Babnjača označavaju zapadnu i istočnu granicu njegova pružanja unutar općine Runovići. Južnu granicu čini slivanjska kotlina koju omeđuje sa jugozapada brdo istog naziva Osoje i s juga brdska padina zvana Krivodol. Najvišu nadmorsku visinu čini vrh Velika Kitica (853 metra), a nalazi se na krajnjem jugu studijskog prostora kod Krivodola. Najniža nadmorska visina se nalazi u donjem imotskom polju ispod zaseoka Sebišina, te iznosi 254 metara.

Od plodnih površina imamo već spomenuto donje Imotsko – Bekijsko polje, koje jednim manjim dijelom administrativno pripada studijskom prostoru, graničeći s katastarskim općinama Kamenmost, Glavina, Vinjani Donji i Gorica/Sovići u BIH. Njegovim južnim rubom kroz Zmijavce i Runoviće iz pravca Prološca i Kamenmosta teče rijeka Vrljika s pripadajućim ograncima, koju stanovnici ovog kraja nazivaju i imenom Matica.⁷ U prošlosti je oko 57% ukupne površine gornjeg i donjeg polja bilo sezonski poplavljeno i time nedostupno za intenzivniju zemljoradnju, što je vidljivo na austrijskoj karti iz 19. stoljeća (Slika 2). Današnji izgled donjeg polja je rezultat melioracijskih zahvata iz druge polovice 20. st., kada su izgrađeni odvodni kanali i kada je probijen tunel s hercegovačke strane pokraj Drinovaca, kojim višak

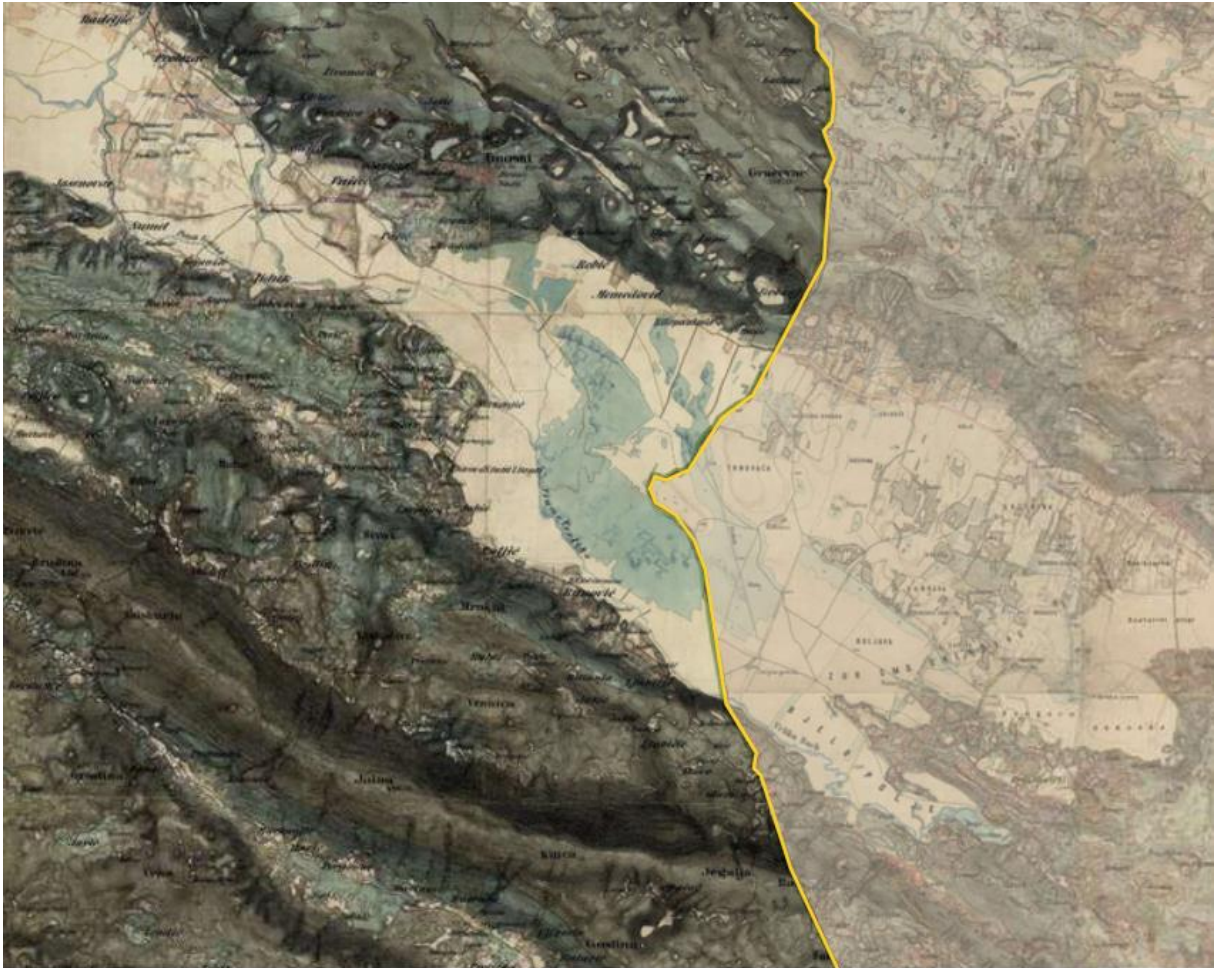
⁴ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 238.

⁵ Prolaskom državne granice je i samo selo podijeljeno na dalmatinski i hercegovački dio, s tim da istočni hercegovački dio Sebišine pripada općini Drinovci u BIH.

⁶ Runovići sa Sebišinom i Podosojem pripadaju župi Gospe od Karmela, dok Slivno pripada zasebnoj župi Presvetog Trojstva.

⁷ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 238.

oborinske vode otječe prema rijeci Tihaljini.⁸ Izgradnjom sustava odvodnje se oslobodilo više plodnog tla koje je danas većinom zasađeno vinogradima, te ponekim ratarskim kulturama i livadama.

Slika 2. Austrougarska karta s prikazom povremeno poplavljenog donjeg Imotskog polja (Preuzeto: <https://maps.arcanum.com/en/browse/composite/>).

Ostatak obradivog tla čine brojne vrtače (doci) koji su raštrkani posvuda na studijskom prostoru i raznih su veličina, te su često predstavljali jedini izvor hrane lokalnim zajednicama. Vodene površine izvan samog polja i već spomenute rijeke Vrljike i nekoliko njenih sezonskih

⁸ T. TOMAS, 2021, 31 – 32.

pritoka su dosta rijetke. Uglavnom je riječ o prirodnim lokvama i umjetno izrađenim cisternama koje su pretežito raširene u udaljenim selima poput Slivna i Podosoja.⁹

Svi navedeni geografski i prirodni okviri su znatno utjecali na razvoj Runovića i Zmijavaca tijekom prošlosti, što je vidljivo s današnjim stanjem naseljenosti i prometne povezanosti. Shodno tome najgušće naseljeni dio općina je onaj uz Imotsko – bekijsko polje gdje se nalaze oba spomenuta sela, paralelno uz glavnu prometnicu koja vodi od Kamenmosta prema Sebišini i dalje prema Hercegovini. U središnjem pobrđu selo Podosoje je značajno slabije naseljeno, a povezano je mrežom lokalnih cesta s obližnjim Runovićima i Podbabljem. Slivno je također jako slabo naseljeno, a najviše zbog loše prometne povezanosti i udaljenosti od većih centara koja je i danas prisutna. Sva navedena naselja imaju velik problem s padom broja stanovnika, što je većinom rezultat velike gospodarske nerazvijenosti.¹⁰

POVIJEST ISTRAŽIVANJA

Početak prvog arheološkog zanimanja za ovaj kraj kao i za ostatak imotske krajine, započinje krajem 18. st., od kada imamo prve pisane izvore za ovaj prostor. Najraniji takav podatak je iz 1789. g. kada makarski kanonik I. Josip Pavlović – Lučić u knjizi *Marmora Macarensia* opisuje rimske natpise iz Runovića i Prološca, koji su danas nažalost izgubljeni.¹¹

Gotovo stotinu godina kasnije tijekom 1891. g. na uzvisini zvanoj Bitangina kosa iznad Runovića istražuje mađarski arheolog J. Szombathy. Na spomenutoj uzvisini je istražio četiri kamena tumula, no istraživanja su bila devastirajuća, a rezultati nikada nisu znanstveno obrađeni.¹² Do danas poslije Szombathyevog pothvata nikada nisu bila provedena druga arheološka iskopavanja u cijeloj općini Runovići.

Prvo pravo arheološko istraživanje je poduzeo znameniti zmijavački svećenik Fra I. Tonković godine 1897. na lokalitetu Crkvina na polju Bublinu u Zmijavcima (Slika 3). On je

⁹ Vrtače, te prirodne ili umjetne lokve često obiluju arheološkim nalazima kao najpogodnija mjesta za ljudski boravak u krškom krajoliku. Zbog nedostatka vremena, kao i činjenicom na ih je velika većina do danas zarasla ili neobrađena, ove položaje nisam obišao pri provedbi pregleda.

¹⁰ LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2004, 105.

¹¹ I. ALDUK, 2015, 10-11.

¹² K. PATSCH, 1992, 52.

probnim istraživanjem dijelom otkrio ovu dvobrodnu starokršćansku baziliku o svom trošku i na svom obiteljskom zemljištu, a pronađene ulomke kamene plastike i natpisa je pohranio u zbirku franjevačkog samostana u Imotskom.¹³ Sam Tonković je objavio rezultate istraživanja u splitskom Bulletinu, gdje je pritom opisao i obližnju Dikovaču koji naziva gomilom.¹⁴

Već godinu dana kasnije kroz imotski krajinu putuje K. Patsch, austrijski arheolog i djelatnik zemaljskog muzeja u Sarajevu. On je prilikom obilaska opisao antičke lokalitete na prostoru imotskog polja, krećući se trasom rimske ceste od Salone do Narone.¹⁵ Patsch se u članku posebno osvrće na naš studijski prostor donoseći opise tada već istražene starokršćanske bazilike i sintezu epigrafske građe s lokaliteta.¹⁶ Putujući kroz Runoviće (Novae), Patsch donosi podatke o brojim slučajnim nalazima rimskog građevnog materijala i artefakata u okolici crkve Sv. Gospe od Karmela, te je prema epigrafskim nalazima votivnih ara prvi pretpostavio postojanje Jupiterovog hrama i rimske beneficijarske stanice na prostoru današnje župne crkve.¹⁷

Slika 3. Fra Ivan Tonković (Preuzeto: N. CAMBI, A. GAMULIN, S. TONKOVIĆ, 1999, 135).

¹³ I. ALDUK, 2015, 12.

¹⁴ T. TOMAS, 2021, 40.

¹⁵ K. PATSCH, 1992, 7 – 41.

¹⁶ K. PATSCH, 1992, 43 – 47.

¹⁷ K. PATSCH, 1992, 47 – 52.

Obilazeći imotsku krajinu u srpnju 1952. g., djelatnik MHAS-a L. Katić je nabrojao i opisao stećke na Dikovači, te u Slivnu kraj crkve Presvetog Trojstva i na prapovijesnoj gomili Grebnik, a rezultate obilaska je objavio u Starohrvatskoj Prosvjeti, no brojne nekropole stećaka su izostale.¹⁸ Među njima su i one na našem prostoru koje ću obraditi u nastavku rada.

Tijekom 1970-ih godina još jedan arheolog obilazi Zmijavce i Runoviće, a riječ je o djelatniku ZMS-a I. Bojanovskom, koji kartirajući rimsku cestu na potezu od Salone do Narone prolazi kroz naš studijski prostor.¹⁹ Prilikom pregleda Bojanovski detaljno opisuje smjer pružanja navedene ceste od sjeverozapada prema jugoistoku, te opisujući položaje od arheološkog interesa. Zbog navedenog prometnog značaja, kao i položajem u plodnom imotskom polju, Bojanovski smatra municipij Novae najvažnijim centrom na navedenoj prometnici, ne ulazeći dublje u problematiku karaktera ovog nalazišta.²⁰

Nakon gotovo stoljeća od otkrića starokršćanske bazilike na Bublino, na istom mjestu su provedena revizijska istraživanja u razdoblju od 1981. do 1992. g. pod vodstvom N. Cambija, A. Gamulin i S. Tonković. Nakon detaljno provedenih istraživanja i konzervacije, potpuno se promijenio tlocrt Bazilike kojega je prethodno izradio fra I. Tonković, te je utvrđeno da je crkva bila kompleksnog tipa i s jednom krstionicom do nje.²¹ Autori u radu analiziraju arhitekturu, grobne cjeline, kamenu plastiku, natpise i sitne nalaze, te uz samu baziliku iznose i teorije o municipiju Novae kojemu je mogla pripadati.²²

Godine 2005., prostor lokaliteta Dikovača u blizini Crkvine postaje predmetom zaštitnih arheoloških istraživanja, koje izvodi MHAS pod vodstvom Lj. Gudelja Velage.²³ Tijekom izgradnje tvornice na brežuljku iznad već spomenute bazilike u Bublino bez provedenih preventivnih istraživanja je došlo do potpune devastacije južnog dijela lokaliteta. Zaštitna istraživanja su provedena tek ograničeno unutar određene zone zaštitne, kad je istraženo

¹⁸ L. KATIĆ, 1956, 144 – 148.

¹⁹ I. BOJANOVSKI, 1977, 83 – 84.

²⁰ I. BOJANOVSKI, 1977, 97 – 99.

²¹ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 9 – 24.

²² N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 25 – 133.

²³ Isti autor je nešto prije u runovičkom zborniku 1 objavio topografsku analizu lokaliteta župe Runovići, koja obuhvaća i susjednu Sebišinu. U radu uglavnom ponavlja spoznaje dosadašnjih autora, te uz povijesni pregled župe, obrađuje i dva rimska slučajna nalaza, te upozorava na važnost očuvanja kulturne baštine tog kraja (LJ. GUDELJ VELAGA, 1999, 201 – 216.).

površinsko groblje sa stećcima i učelcima koje pripada kasnom srednjem i ranom novom vijeku, a zbog ovih okolnosti i ograničenih sredstava, do danas o karakteru i vrsti samog nalazišta nismo dobili gotovo ništa.²⁴ U sklopu ovih istraživanja su u obližnjoj parceli nešto južnije zvanoj Garci – Brnasuša, otkriveni su ostatci arhitekture koji su pripadali dvama antičkim objektima.²⁵

Izgradnja autoceste A1 koja prolazi kroz nama susjedne općine južno i zapadno, donosi veći znanstveni interes i za ostatkom imotske krajine i Zabiokovlja. Sukladno tomu Lj. Gudelj Velaga i M. Lozo donose osnovne podatke o lokalitetima na prostoru Slivna i obližnjih Krstatica, te njihov prostorni položaj i kratki opis.²⁶ U Imotskom je 2011. g. održan znanstveni skup „Istraživanja u imotskoj krajini“ u kojem između ostalog za kontekst ovog rada valja izdvojiti članak I. Glavaša. On se bavi problematikom natpisa konzularnih beneficijarija iz Runovića, te s obzirom na kontekst nalaza, njihovu stanicu smješta poput Patscha na prostor današnje župne crkve.²⁷

U novije vrijeme izlazi jedna monografija i jedan doktorski rad koji se dotiču gradinskih lokaliteta u širem imotskom području, a samim time i na našem studijskom terenu. Prvu je napisao već spomenuti Lj. Gudelj Velaga pod nazivom „Gradine u imotskoj krajini“, u kojoj donosi osnovne informacije o smještaju, prostornim karakteristikama, površinskim nalazima i strukturama na gradinama.²⁸ Drugu je napisao T. Tomas, doktorand Sveučilišta u Zadru u doktorskoj disertaciji pod nazivom „Gradine na prostoru Imotsko – bekijskog polja“, gdje se bavi općom problematikom gradinskih lokaliteta, te analizira njihov značaj za prapovijesne zajednice.²⁹ Za bolju prostornu analizu gradina, Tomas koristi moderne analitičke metode arheologije krajolika, te detaljno analizira okoliš, topografske značajne, površinske strukture i

²⁴ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 245 – 247.

²⁵ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 245-253. Autor u radu osim samih zaštitnih istraživanja razmatra i širu arheološku sliku čitavih Zmijavaca, donoseći vrijedne podatke o lokalitetima koji administrativno pripadaju ovoj općini.

²⁶ LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2005, 105. Marijan Lozo je krajem devedesetih godina terenskim pregledima površno obrađivao naš studijski prostor, a rezultate je objavio u lokalnim župnim listovima. Riječ je o lokalitetima sa stećcima u Zmijavcima i Slivnu, te gradini Liskovac u Zmijavcima, a njegove teze o ovoj gradini će biti obrađene u nastavku rada.

²⁷ I. GLAVAŠ, 2015, 27 – 40.

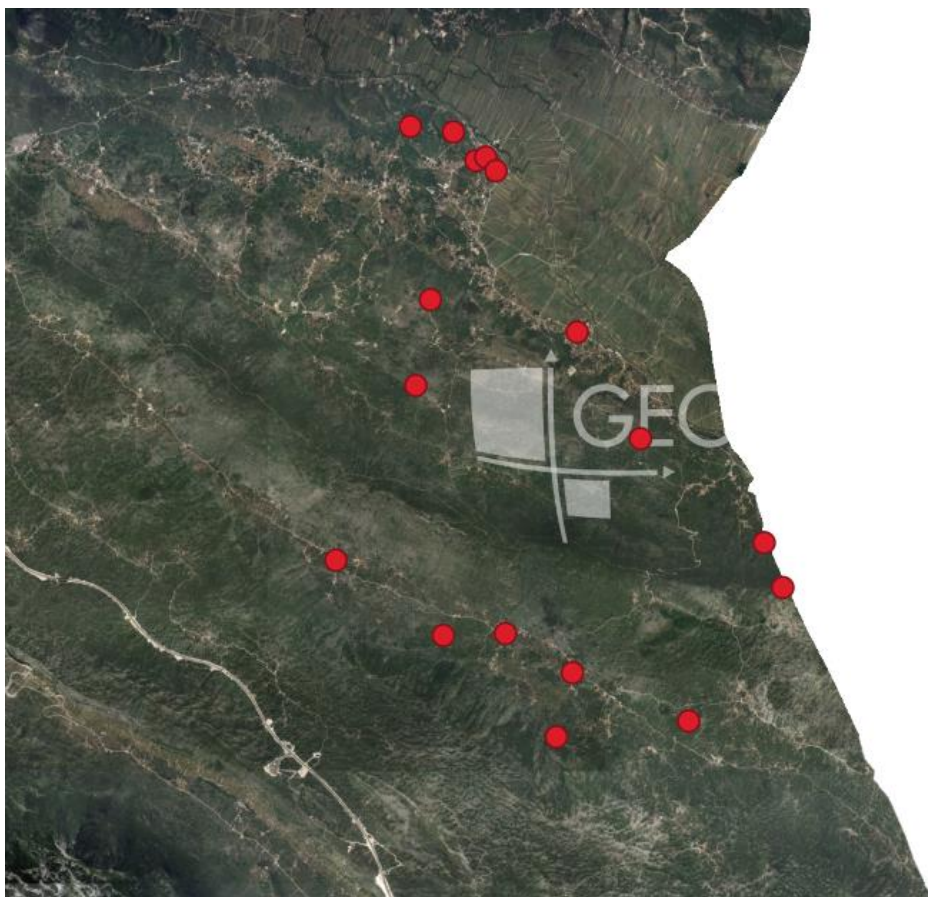
²⁸ LJ. GUDELJ VELAGA, 2016, 64 – 79.

²⁹ T. TOMAS, 2021, 5 – 37.

slično, a usporedbe vrši prema kulturno bliskim gradinskim nalazištima u susjednim krajevima koji su arheološki istraženi.³⁰

ARHEOLOŠKI LOKALITETI OPĆINA ZMIJAVCI I RUNOVIĆI

Sve arheološke lokalitete i značajke u krajoliku studijskog prostora, koje su otkrivene tijekom tri istraživačke kampanje možemo prema vremenskoj pripadnosti podijeliti u prapovijesne (brončano i željezno doba), antičke, srednjovjekovne i rano novovjekovne. Oveći je broj onih nalazišta koji imaju kontinuitet kroz više povijesnih razdoblja. Treba napomenuti kako ovaj terenski pregled pruža tek osnovni uvid u zatečenu situaciju prema vidljivim površinskim objektima i nalazima, a koji su rezultat ljudskih aktivnosti u krajoliku. Stvarni karakter, starost i realna slika nalazišta se može provjeriti jedino kroz primjenu detaljnijih interdisciplinarnih metoda terenskog pregleda i probnim iskopavanjima.

Slika 4. Karta sa 17 kataloški obrađenih nalazišta iz obiju općina (izvor: Quantum GIS, podloga: Geoportal).

³⁰ T. TOMAS, 2021, 198 – 295.

Oko 120 lokaliteta je registrirano prilikom terenskog pregleda, od kojih ću pojedinačno obraditi njih 17 koji su najvažniji (Slika 4). Od prapovijesnih lokaliteta koji su daleko najbrojniji, imamo zasad najviše gradina i gomila/tumula, s tim da je broj potvrđenih gradina ukupno devet. Broj gomila koji su daleko najbrojniji tip nalazišta iznosi oko 100, a sve skupa ću ih zbog velike brojnosti obraditi u zasebnom poglavlju, gdje će se pristupiti problemu definiranja gomila kao nalazišta. Broj lokaliteta koji sigurno pripadaju antičkom razdoblju je zasada pet (Runovići/Novae, Brnasuša, Crkvina na Bublinu, brdo Ola u Sebišini i položaj zvan Otok u donjem Imotskom polju). U radu ću kataloški obraditi prva tri antička lokaliteta koja su poznatija u literaturi, dok brdo Ola i položaj Otok zbog vrlo malog broja podataka uključujem u poglavlje o municipiju Novae, koji im je ujedno i najbliži lokalitet. Uz njih imamo više prapovijesnih lokaliteta koji imaju svoju antičku fazu vidljivu prema načinu gradnje i površinskim nalazima. Srednjovjekovni i rani novovjekovni lokaliteti su uglavnom groblja stećaka i učelaka, te ih imamo sveukupno devet, od kojih su gotovo svi u sklopu ranijih prapovijesnih i antičkih položaja ili u njihovoj neposrednoj blizini (pet ih je kataloški obrađeno prema poglavljima).³¹ Sve ću lokalitete obraditi počevši od Zmijavaca, te nastaviti na Runoviće redoslijedom od sjevera prema jugu.

Gradina Radež

Gradina Radež se nalazi na sjevernom rubu općine Zmijavci i na granici s naseljem Kamenmost, koje pak pripada općini Podbablje. Zauzima vrh istoimenog brda na 356 metara nadmorske visine i ovalnog je oblika, dok joj ukupna površina s bedemima iznosi oko 4600 m². Sam bedem je oko 120 metara dužine, te omeđuje gradinu sa svih strana osim sjeverne, gdje je štiti veća prirodna padina brda. Bedem ima približno polumjesečast oblik, dok mu je južni dio širok gotovo 20 metara, odakle se prema zapadu i istoku stanjuje, što je bolje vidljivo na snimci iz 1968. godine.³² Tragovi zidanja žbukom su primjetni na dijelovima bedema, što uz površinsku keramičku građu ukazuje i na antičku fazu ove gradine.³³

³¹ Broj zabilježenih položaja slučajnih nalaza također nije velik, a uglavnom je riječ o pojedinačnim predmetima od kovine koji su većinom upitnog porijekla.

³² T. TOMAS, 2021, 134.

³³ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 243.

Danas je sama gradina prekrivena gustom šikarom i borovom šumom, što otežava pristup nalazištu i vidljivost površinskih nalaza i arhitekture, dok je kulturni sloj gotovo neprimjetan kao rezultat toga. Najlakši pristup je s južne strane iz pravca nekoliko obližnjih vrtača i terasa gdje je manji nagib terena, no teško je utvrditi ulazni dio s obzirom na rasutost bedema.³⁴ Jugoistočni dio bedema je pretrpio oštećenje pri izgradnji stupova elektromreže i pristupnog puta, a manji broj površinskih nalaza je vidljiv upravo na ovom prostoru oko njegovog razrušenog dijela, te je riječ o prapovijesnoj i antičkoj gruboj keramici. Uz navedene nalaze, imamo i nekoliko grobova koji potječu iz kasnog srednjeg ili ranog novog vijeka.³⁵

Slika 5. Gradina Radež, pogled sa zapada (snimio: Pio Domines Peter).

Brižine – Balinjača

Na vrhu brežuljka oko 700 metara istočno od Radeža, te oko 300 m južno od moderne prometnice i rijeke Vrljike (Matice) se smjestio lokalitet Brižine – Balinjača. Riječ je o najvećem groblju sa stećcima u Zmijavcima, sa sveukupno 31 stećkom, od kojih su dva sljemenjaka, 15 sanduka i 14 ploča. Svi su stećci osim dva neukrašeni, dok ova dva imaju tri reljefne površine, a svi skupa su razmješteni na području veličine oko 600 m² koje okružuju

³⁴ T. TOMAS, 2021, 134 – 135.

³⁵ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 243.

recentni suhozidi, šuma i oranice (Slika 6).³⁶ Od ukrasa se ističu latinski križ na jednom stećku – sanduku, te na drugom sanduku prikaz muške i ženske figure kako se drže za ruke, no ukrasi na oba stećka su slabo vidljivi.³⁷ Osim samih stećaka koji pripadaju kasnom srednjem vijeku, na navedenom prostoru se nalaze i učelci od novovjekovnih grobova koji su grubo obrađeni i nepravilnog oblika bez tragova klesanja ornamenata.

Slika 6. Zračni snimak lokaliteta Brižine - Balinjača (snimio: Pio Domines Peter).

Crkvina na Bublinu

Lokalitet crkvina na polju Bublin se nalazi između glavne ceste koja prolazi zapadnom rubom ovog malog odvojka imotskog polja, te ispod brda Dikovača sa njene istočne strane. Sjeverni rub Bublina je ograničen drugim lokalnim putem i rijekom Vrljikom, a ostatci rimske i prapovijesne materijalne građe se i danas naziru u oranicama i suhozidima na ovom položaju.

Prvo istraživanje je ove starokršćanske bazilike je poduzeo lokalni mještanin i Podbabski župnik Fra I. Tonković 1897. g. kada je o svom trošku proveo iskopavanje ovog lokaliteta.³⁸ Rezultate svojeg istraživanja je Tonković objavio u splitskom Bulletinu, nudeći

³⁶ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 242 – 243.

³⁷ KULTURNA DOBRA 2024.

³⁸ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 11.

kratak opis položaja crkve, pronađene kamene plastike, natpisa i same arhitekture.³⁹ On prema spomenutim nalazima i tlocrtu smješta crkvu i sve nalaze u širok raspon od ranog do kasnog srednjeg vijeka, a pretpostavio je i stariju fazu crkve, iako istraživanja nikada nije dovršio. Njegovom zaslugom je nastala zbirka franjevačkog samostana u Imotskome, gdje je pohranjena cjelokupna spomenuta kamena građa, dok je dio građe s lokaliteta dospio naknadno slučajnim nalazima.⁴⁰ Tlocrt jednobrodne dvoapsidalne Crkvine na Bublinu koji je priložio sam Tonković je ostao dugo vremena korišten od strane raznih stručnjaka koji su se bavili starokršćanstvom.⁴¹

Poslije gotovo čitavog stoljeća od Tonkovićevog zahvata se pristupilo revizijskim istraživanjima u razdoblju od 1981. do 1992. godine pod vodstvom Arheološkog Muzeja u Splitu i lokalnog veleučilišta u Imotskom. Voditelji istraživanja su bili N. Cambi i S. Tonković, dok je zaštitu i prezentaciju vodila A. Gamulin iz regionalnog zavoda za zaštitu spomenika.⁴² Autori su prvo uz osvrt na Tonkovićeve istraživanja nabrojali i razloge za reviziju iskopavanja u svijetlu novijih spoznaja o starokršćanstvu, te je zatim slijedio kratki opis istraživanja provedenog u kampanjama, gdje su s obzirom na destrukciju južnog dijela crkve, autori donekle koristili Tonkovićev tlocrt za djelomičnu rekonstrukciju arhitekture.⁴³

Nakon provedene revizije potpuno je promijenjen tlocrt same crkve (Slika 7). Prema novom planu, autori smatraju crkvu trobrodnom s dvije apside na središnjem i lijevom brodu, dok je desni brod nema. Manji kružni zdenac za krštenje se nalazi u donjem dijelu sjevernog broda, dok je u gornjem središnjem smještena oltarna menza i grob za relikvijar.⁴⁴ Na donjem dijelu crkve se nalazi narteks koji je trodijelnog tlocrta, a ulaz se nalazio na središnjem dijelu istoga. Na manjoj apsidi gornjeg broda crkve se nadovezuje manja četvrtasta prostorija, koja vjerojatno služi za sprječavanje erozije s obližnje padine. Prema autorima, ova crkva spada među najveće i najznačajnije primjere starokršćanske crkvene arhitekture u provinciji Dalmaciji s obzirom da ona pokazuje mješavinu graditeljskih stilova iz primorja i iz zaleđa

³⁹ Treba napomenuti da je Tonković nesprenim izrazom smjestio Crkvinu podno „gomile“ Dikovača opisujući groblja i stećke na njoj, što je dovelo do krivog naziva lokaliteta u starijoj literaturi. Iako je njegov topografski opis bio precizan, neki su stari autori ovo nalazište krivo prozvali Crkvina na Dikovači ili slično, na što valja paziti.

⁴⁰ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 9 – 13.

⁴¹ I. ALDUK, 2015, 12.

⁴² N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 9 – 19.

⁴³ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 19 – 24.

⁴⁴ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 24 – 30.

provincije, te se okvirno datira u 5. ili 6. stoljeće.⁴⁵ Prema S. Piploviću, nema dokaza da je crkva trobrodna iako je autori takvom smatraju jer zid između središnjeg i desnog broda nema tragova potpornih stupova, nego lezene izvana govore da je desni brod u biti naknadno nadograđena prostorija crkve, što bi činilo Crkvinu na Bublenu kompleksnim tipom crkve.⁴⁶

Sjeverno od crkve je izgrađena krstionica koja se na nju nadovezuje, te ima dvije prostorije, dakle čekaonicu i prostoriju sa velikim krsnim zdencem križnog oblika, a iz tlocrta krstionice je moguće rekonstruirati redosljed obavljanja obreda krštenja.⁴⁷ Prema tome, u narteksu su sjedili vjernici čekajući red na krštenje, gdje bi potom ulazili u glavnu prostoriju i uz obredne radnje zaranjali u krsni zdenac, gdje bi nakon obavljenog obreda krenuli kroz prolaz na jugu prostorije i ušli u samu crkvu kao novi članovi kršćanske vjere.⁴⁸

Slika 7. Starokršćanska bazilika Crkvina na Bublenu (snimio: Pio Domines Peter).

Od grobnih cjelina u sklopu crkve je do danas ostalo sačuvano samo sedam sigurnih primjeraka od kojih imamo ukupno dva tipa. Prvi tip predstavljaju grobnice na svod kojih ima ukupno četiri, od kojih je Cambi otkrio i opisao samo dvije, od kojih je prva je smještena u

⁴⁵ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 25 – 38.

⁴⁶ S. PIPLOVIĆ, 2001, 260 – 262. Autor pretpostavlja da je desni brod, tj. južna pravokutna prostorija mogla biti mauzolej za crkvene odličnike, što bi zajedno s dvije krstionice u crkvi moglo činiti dvije faze gradnje.

⁴⁷ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 40.

⁴⁸ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 40 – 41.

gornjem dijelu čekaonice u krstionici, a druga u podu hodnika koji povezuje krstionicu i gornji brod crkve.⁴⁹ Obje su imale tipične elemente ovakve gradnje, dakle bačvasti svod na vrhu, dva ležaja sa svake strane i ulazni dio odakle se pokojnici uvlače u grobnicu. Drugi tip grobnih cjelina čine jednostavni zidani grobovi s poklopcima od kamenih ploča, a na lokalitetu ih je prisutno ukupno pet, od kojih dva imaju jedine grobne priloge iz grobnih cjelina.⁵⁰

Natpisna građa s lokaliteta je veoma bogata, a prvih devet primjeraka je objavio sam Tonković. Iste natpise je također K. Patsch revidirao nešto kasnije,⁵¹ no u međuvremenu su tri ostala izgubljena. Uz šest natpisa iz franjevačke zbirke u Imotskom koji vjerojatno svi potječu s Crkvine, te još devet nađenih prilikom revizijskih istraživanja, ukupan broj sigurnih i nešto fragmentiranih natpisa iznosi 23 ulomka.⁵² Svi natpisi su iskorišteni kao spolije u starokršćanskoj crkvi i dosta su fragmentirani. Za pet ih se može pouzdano utvrditi da su votivne are, a za tri da su nadgrobni natpisi sa urni. Na dva se spominju konzularni beneficijari koji su služili u municipiju Novae, dok za preostale primjerke nije bilo moguće utvrditi sadržaj zbog fragmentiranosti.⁵³ Svi natpisi se ugrubo datiraju u 2. i 3. st., a Cambi pretpostavlja s obzirom na dva koja spominju Jupitera i jednog genija municipija da potječu iz Jupiterovog hrama ili sa nekropole koji su se vjerojatno nalazili u obližnjim Runovićima.⁵⁴

Iduća kategorija nalaza je kamena plastika koja je očuvana u većem broju primjeraka i autori su je također je kataloški obradili. Prvi tip čine ulomci poganske sepulkralne kamene plastike, koji su iskorišteni kao spolije pri gradnji crkve, baš poput natpisa, te je uglavnom čine ljudske figure i razni vegetativni motivi vezani za rimsku pogrebnu umjetnost.⁵⁵ Drugu kategoriju čine ulomci starokršćanske plastike koji potječu iz crkve, te je riječ je o ulomcima koji pripadaju oltarnoj pregradi, poput fragmenata stupova, kapitela, pilastara, ploča, reljefa i

⁴⁹ Tonković govori kako je otkrio četiri grobnice na svod, dok je Cambi prilikom revizije otkrio samo dvije ovdje opisane, te propitkuje istinitost Tonkovićeve tvrdnje. Cambi također napominje da postoji još jedna grobnica nešto dalje od crkve koja nije istražena, te opravdano smatra da je groblje nekad bilo veće prije oranja.

⁵⁰N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 41 – 50. Pošto grobovi nisu bili od interesa pri reviziji lokaliteta, izvan same crkve i krstionice nije bilo drugih istraživanja potencijalne nekropole oko Crkvine na Bublinau.

⁵¹ K. PATSCH, 1992, 43 – 47.

⁵² N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 51.

⁵³ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 52 – 64.

⁵⁴ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 64 – 66.

⁵⁵ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 67.

pluteja, a uz pomoć fragmenata bilo je moguće donekle rekonstruirati dva pluteja.⁵⁶ Prvi ima bogato ornamentiran okvir i vjerojatno predstavlja starozavjetni motiv Danijela u lavljoj jami, dok drugi ima vegetativno ukrašen okvir i prikaz dvije zvjeri i jedne ribe. Treću kategoriju plastike čine primjerci kojima je zbog fragmentiranosti bilo teško odrediti pripadnost.⁵⁷

Sitni nalazi su dosta malobrojni na lokalitetu. Ističu se dvije kasnoantičke kopče vjerojatno iz 6. st., od kojih je jedna brončana s ukrasom, dok je druga željezna loše očuvana, a od ostalih nalaza su prisutni tek ulomci nekoliko amfora, posuda, kalupa, prapovijesne keramike i sedam novčića nađenih izvan konteksta.⁵⁸ Na širem prostoru polja Bublin oko bazilike su slučajno pronađene dvije grčko – ilirske kacige koje se danas čuvaju u zbirci franjevačkog samostana u Imotskom.⁵⁹

Nakon izvršenih istraživanja, lokalitet je konzerviran i prezentiran unutar parcele koja pripada narodnom sveučilištu u Imotskom. S obzirom da nije došlo do dogovora između arheologa i općinskih vlasti, do lokaliteta danas ne vodi nikakav pristupni put, bez obzira što je glavna cesta u samoj blizini.⁶⁰ Šetnica oko same crkve je do danas gotovo potpuno zarasla u gustu makiju, osim na zapadnom dijelu gdje se ulazi u sam lokalitet. Sve navedeno samo pokazuje nebrigu lokalnih vlasti i nadležnih službi poslije 30 godina od prezentacije.

Dikovača

Ovaj se lokalitet nalazi na vrhu manje uzvisine koja se pruža u pravcu sjeveroistok – jugozapad, a okružena je imotskim poljem i rijekom Maticom sa sjeverne i istočne strane. Zapadno i južno se nalazi već spomenuto polje Bublin, dok je već obrađen lokalitet crkvina smješten oko 150 metara jugozapadno od Dikovače. Sam lokalitet ima oblik tupog stošca sa promjerom od oko 100 metara i maksimalnom visinom do 15 metara (Slika 8). Okružena je novovjekovnim suhozidima na sjevernoj i zapadnoj strani, dok su je s juga i istoka djelomično devastirale tvornica i lokalni seoski put. Odatle se pruža dobra optička veza prema donjem

⁵⁶ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 82 – 108.

⁵⁷ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 67 – 117.

⁵⁸ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 119 – 122.

⁵⁹ S. TONKOVIĆ, 1995, 31 – 32.

⁶⁰ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 123– 129.

imotskom polju i okolnim brdima. Strmina na stranicama lokaliteta je dosta velika, ide i preko 40%, dok je na vrhu nepravilni plato zaravnjen i dijelom udubljen, te ima površinu od oko 700 metara kvadratnih.⁶¹ Na lokalitetu i u široj okolici od Bublina do istočnog ruba uzvisine se uočavaju tragovi keramike iz svih povijesnih razdoblja i ostataka antičkih struktura otkopanih pri zemljoradnji.⁶²

Lokalitet je u literaturi poznat još od Tonkovića, kada on opisuje položaj lokaliteta Crkvina podno nje,⁶³ a L. Katić prilikom svog obilaska naziva Dikovaču prapovijesnom gomilom.⁶⁴ N. Cambi osporava ovu tvrdnju govoreći da je u pitanju ilirska gradina,⁶⁵ a slično iznosi i T. Tomas.⁶⁶ U nastavku teksta ćemo ući dublje u problematiku Dikovače kao nalazišta.

Slika 8. Gradina Dikovača (snimio: Pio Domines Peter).

Zaštitna istraživanja na gradini Dikovača je prvi započeo kolega Gudelj tijekom 2005. g., tijekom izgradnje tvornice akrilnih kada uz južni kraj nalazišta.⁶⁷ Nadležna tijela

⁶¹ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 246.

⁶² LJ. GUDELJ VELAGA, 2005, 346.

⁶³ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 9.

⁶⁴ L. KATIĆ, 1956, 144.

⁶⁵ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 10 – 11.

⁶⁶ T. TOMAS, 2021, 140 – 141.

⁶⁷ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 246 – 247.

ministarstva kulture i lokalne uprave su dopustile investitoru izgradnju objekta, bez obzira što se nalazi na zaštićenoj čestici unutar registra kulturnih dobara. Što je još gore, ni prilikom kopanja temelja tvornice nikada nije bio propisan arheološki nadzor južno od Dikovače. Spomenuta situacija je uzrokovala nepovratnu devastaciju tog dijela nalazišta, no uspjelo se postići kompromisno rješenje da se ograničena istraživanja ipak provedu na platou.⁶⁸

Sama istraživanja su bila jako ograničena opsegom arheološke zone, te malim financijskim sredstvima, što je u startu utjecalo na kvalitetu iskopavanja i dobivenih podataka. S platoa je uklonjena šikara za potrebe geodetskog snimanja, no ne i gusta borova šuma za čiju sječu voditelj nije dobio dozvolu.⁶⁹ Istraživanje je s obzirom na navedene stavke bilo svedeno samo površinski na glavici, gdje je istraženo kasnosrednjovjekovno i rano novovjekovno groblje.⁷⁰

Spomenuto groblje na Dikovači je sadržavalo jednostavne zidane kamene grobove za jednu osobu, te su bili pokriveni kamenim pločama i različito orijentirani, od kojih se većina i danas može vidjeti na lokalitetu. Četiri takva groba su bila otprije ispražnjena od kojih su dva imala ostatke kostura, te su svi dokumentirani u sklopu ovih istraživanja. Na sjevernom dijelu platoa je otkrivena jedna grobnica od zidanog kamenja povezanog malterom, a pokrivena je stećkom pločom, pa je Gudelj naziva Lovrinim grobom.⁷¹ Stećak vjerojatno iste grobnice još ranije spominje i Katić pri obilasku imotskih stećaka, no uklesani natpis i motivi koje on spominje su u međuvremenu vjerojatno otučeni.⁷²

Katić spominje devet stećaka na gradini, od kojih su četiri sljemenjaka, dva sanduka i tri ploče, a svi su razbacani po platou. Od ukrašenih primjeraka imamo dva sljemenjaka od kojih jedan ima prikaz muške figure koja vodi tri ženske u plesnom kolu, te na kraćim stranama istog stećka imamo prikaz polumjeseca i osmokrake zvijezde i stilizirani ljiljan s druge strane

⁶⁸ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 245 – 246. Prema njegovim riječima uništeni su između ostaloga i brojni grobovi koje su bageri izrovali pri kopanju temelja.

⁶⁹ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 246

⁷⁰ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 247 – 248.

⁷¹ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 248 – 249. Autor je ističe zbog monumentalnosti i smatra da bi lokalna priča o njoj mogla biti razlog odabira Sv. Lovre kao zaštitnika zmijavačke župe.

⁷² L. KATIĆ, 1956, 144. Autor spominje da je u svojim ranijim bilješkama opisao uklesan natpis „Lovrin greb“ i navedeni motiv, no isto tako govori da ponovnim obilaskom nije uočio spomenuti stećak.

(Slika 9).⁷³ Gudelj spominje devet stećaka na Dikovači, te uz dva prethodno opisana sljemenjaka i Lovrin grob spominje još jedan stećak – ploču s uklesanim križem.⁷⁴

Slika 9. Ukrašeni stećak na Dikovači (izvor: LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 247).

Uz stećke imamo i više učelaka, koji pripadaju uglavnom novom vijeku ili se datiraju skupa sa stećcima u kasni srednji vijek. Učelci kao spomenici su obični ugrubo obrađeni komadi kamenih blokova ponekad s isklesanim križem, te su postavljeni iznad groba, a uz njih su pronađene i dvije nadgrobne ploče s uklesanim udubljenjem u kojima se vjerojatno držala blagoslovljena voda.⁷⁵

Zadnja kategorija kamenih spomenika koju Gudelj navodi su dva neobrađena kamena bloka, koji imaju jednu ili više konkavnih rupa izdubljenih ljudskom rukom i raznih su oblika i rasporeda na kamenu. Prema njegovim riječima, ovakvi primjeri kamenih nalaza su prisutni i na drugim nalazištima unutar imotske krajine, ali im je datacija otežana s obzirom da su svi lokaliteti koje on navodi višeslojni.⁷⁶ Sami blokovi nemaju isključivo grobnu namjenu pošto se pronalaze i van grobnog konteksta. Oblik blokova i rupa govori da su možda u pitanju kameni

⁷³ L. KATIĆ, 1956, 144.

⁷⁴ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 249.

⁷⁵ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 249 – 251.

⁷⁶ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 251.

usadi za vrata, a kao drugu mogućnost Gudelj spominje i da su rupe mogle nastati dugotrajnim udaranjem tupim predmetom pri mljevenju žitarica ili pigmentata boje (Slika 10).⁷⁷

Slika 10. dva kamena učelka s uklesanim križem (gore) i dva kamena bloka s izbušenim rupama (dolje) (izvor: LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 248).

Pitanje dali je Dikovača gradinski lokalitet nije moguće potpuno zaključiti. Kao što je već prethodno navedeno, mišljenja raznih autora se dosta razlikuju, a istraživanja iz 2005. g. nam nisu nikada donijela sigurnu potvrdu dali je riječ o gradini ili gomili/tumulu. Ono što sigurno znamo je da je osnova lokaliteta prapovijesna, s obzirom na pregršt površinskih nalaza grube keramike na lokalitetu i u njegovoj široj okolini. Na rubovima platoa se djelomice uočavaju mogući ostatci bedema u vidu suhozidnih ograda, što bi išlo u prilog tome da je u pitanju gradina.⁷⁸ Treba napomenuti da gusta borova šuma danas na lokalitetu otežava površinsku vidljivost, a također nije moguće ni sigurno utvrditi dali je lokalitet podignut na ravnom terenu ili na prirodnom uzvišenju koje čini njegovu jezgru.

⁷⁷ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 251.

⁷⁸ T. TOMAS, 2021, 140.

Gudelj uz tezu o gradini, prilaže i mogućnost kako bi Dikovača mogla biti i gomila/tumul ili čak kultno mjesto prapovijesnih zajednica nastalo slaganjem kombinacije kamena i zemlje pri ukopavanju. No kako i sam navodi, ništa drugo osim možda osnovnog oblika i srednjovjekovnih ukopa na njoj ne daju indicirati da bi moglo biti riječ o gomili.⁷⁹ Tomas u svojoj disertaciji obrađuje Dikovaču kao gradinu, ali uz opasku kako ona ne sadrži dovoljno elemenata koji bi je svrstali u lokalitete gradinskog tipa, ponavljajući prethodno navedene činjenice.⁸⁰ Cambi u monografiji o Crkvini na Bublinu prema prapovijesnim površinskim nalazima i antičkim strukturama oko same Dikovače, pretpostavlja da je ona ilirska gradina. Za ovu tezu Cambi se poziva na brojne primjere sličnih gradina koje su napuštene dolaskom rimske vlasti, kada domorodačko stanovništvo u sigurnijim vremenima traži nova i pogodnija mjesta za život, naročito uz glavne prometnice.⁸¹

Uz sve prethodno navedeno, prilikom svog terenskog pregleda nisam ništa drugo uočio što bi potencijalno dalo neku novu naznaku rješenju problema. Situacija je danas, doduše gora nego u vrijeme istraživanja iz 2005. g., a najviše zbog već spomenutog problema guste šume i visokog raslinja, zbog čega neki grobovi i stećci nisu više uočljivi na platou. I ovdje smo baš kao na obližnjoj Crkvini svjedoci nebrige lokalne uprave i nadležnih tijela. Nadam se da će u budućnosti biti provedena kvalitetna revizijska istraživanja koja će nam pomoći riješiti problem karaktera ovog jedinstvenog nalazišta.

Garci – Brnasuša

Ovaj antički lokalitet nalazi oko 100 metara jugoistočno od Dikovače, na blagoj padini brda prema imotskom polju i unutar zaseoka Garcu. Istraživanja su na ovom položaju provedena u sklopu s onima na obližnjoj Dikovači tijekom 2005. godine. Naziv Brnasuša je povezan s prethodnim vlasnicima ovog zemljišta.⁸² Na položaju su otkriveni ostatci dvaju zidova, koji su pripadali dvama odvojenim objektima, te jedna cisterna za kišnicu ili obradu maslina i grob u

⁷⁹ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 246 – 248. Osnovni oblik nalazišta nije karakterističan za gomile, naročito zbog velikog ravnog platoa na vrhu. Ukopi iz srednjeg i novog vijeka su česti i na gradinama, a primjera ima podosta u široj okolini. Geomorfologija terena također ide u prilog gradinskoj tezi.

⁸⁰ T. TOMAS, 2021, 140 – 141.

⁸¹ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 10 – 11.

⁸² LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 251.

istom sklopu.⁸³ Tragovi samog antičkog zdanja se vide i na okolnom neistraženom terenu, prema površinskim ulomcima žbuke, keramike i pravilno obrađenim kamenjima u okolnim suhozidima, koje sam uvidio pri obilasku ovog prostora.

Oba zida su temeljne stope dvaju različitih rimskih građevina, imenovani objekt A i B, a pružaju se u pravcu sjeverozapad – jugoistok (Slika 11). Prvi zid objekta A se pruža 16 metara u dužinu, te 60 cm u širinu i sastavljen je od pravilnih klesanih blokova s ispunom od manjih kamenja i žbuke u sredini. Nisu sačuvani otvori ili pragovi, iako je moguće da su vrata postojala s obzirom na proširenja temeljne stope s vanjske strane, a kutova zgrade se vide obrisi samo dva temeljna zida koji se pružaju okomito u odnosu na glavni zid.⁸⁴ Drugi zid objekta B je smješten sjeverozapadno od prvog, te je sačuvan u dužini od 15 metara i istoj širini od 60 cm (dvije rimske stope), kojemu je djelomično sačuvan ožbukani pod iznutra, podignut na podlozi od kamenja i zemlje.⁸⁵

S unutrašnje strane objekta B u podnicu ukopana leži antička cisterna, čije dimenzije iznose 150 cm dužine i 120 cm širine, dok sačuvana dubina od oko metar ne odgovara izvornoj dubini, koja je vjerojatno bila oko 150 cm. Stjenke od cisterne prekriva vodonepropusna žbuka, dok se na dnu u sredini nalazi konkavno udubljenje za skupljanje taloga, te spoj dna i stranica izveden nanošenjem maltera.⁸⁶ U istom objektu B imamo i sačuvan jedan oštećeni suhozidni grob s djelomice očuvanim kosturom, koji prati istu orijentaciju, a stratigrafija groba ukazuje da je nastao nakon same građevine, vjerojatno u srednjem vijeku poput onih na Dikovači, no bez sigurnih potvrda.⁸⁷

Navedena situacija govori kako su objekti vjerojatno pripadali naselju koje je na ovoj uzvisini bilo zaštićeno od sezonskih poplava kakve su nekad pokrivala dobar dio polja. Iako nedostaju konkretni dokazi, objekt B bi mogao pripadati stambenoj ili gospodarskoj kući s obzirom na manju cisternu koja mu pripada.⁸⁸ Bez dodatnih istraživanja nije moguće utvrditi odnos ovog naselja s obližnjom Crkvinom i municipijem Novae u Runovićima.

⁸³ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 251.

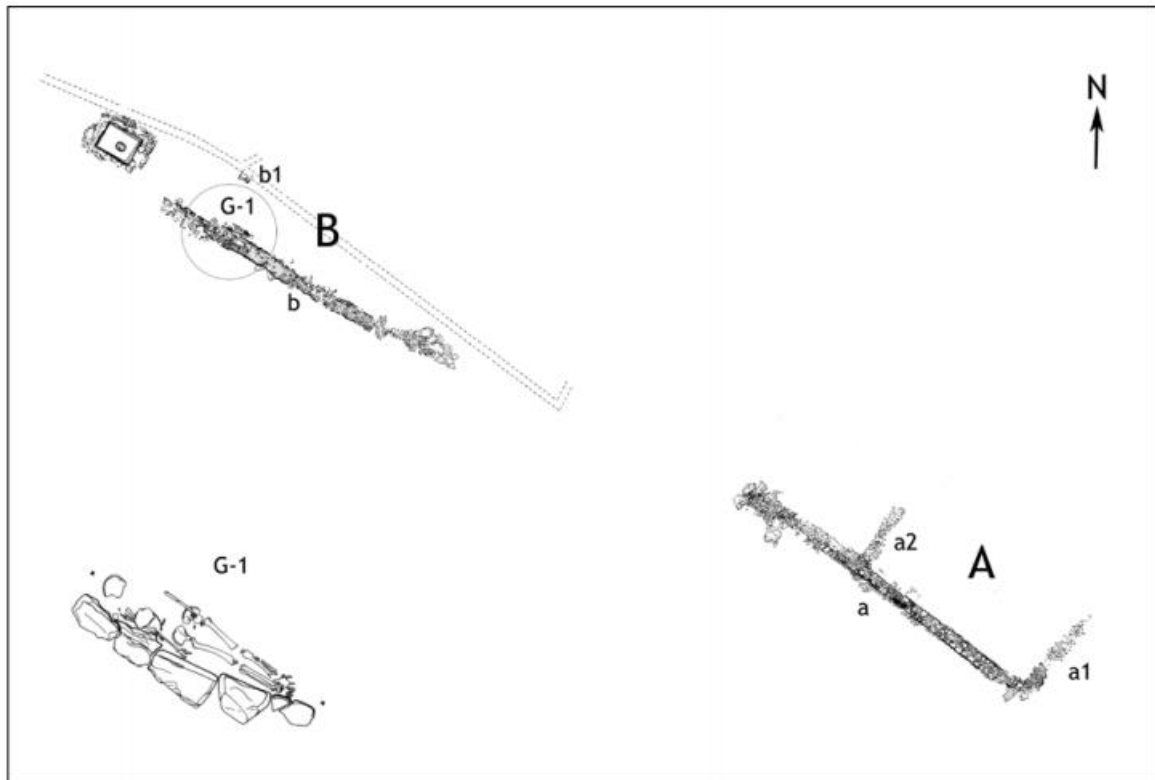
⁸⁴ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 251.

⁸⁵ LJ. GUDELJ VELAGA, 2005, 252.

⁸⁶ LJ. GUDELJ VELAGA, 2005, 252.

⁸⁷ LJ. GUDELJ VELAGA, 2005, 252.

⁸⁸ LJ. GUDELJ VELAGA, 2005, 253.

Slika 11. Tlocrt lokaliteta Garcí - Brnasuša (izvor: LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 252).

Todorića gradina

Gradina se nalazi u južnom dijelu Zmijavaca na brdu zvanom Kuk, te na 488 metara nadmorske visine. Sama gradina je ovalnog tlocrta i dimenzija 70 x 50 m, te oko 4000 m² površine. Sa svih strana je bila okružena bedemom u dužini od oko 230 m, a na njega se još nadovezuje suhozidni krak bedema u dužini od oko 120 m koji se pruža niz sjevernu padinu brda. Tijekom 2000. g. je izgrađen spomen križ na samoj gradini, te je tom prilikom gradina devastirana, a najviše njezin plato uz južni i istočni dio bedema, te djelom sjeverni na mjestu postavljanja križa.⁸⁹ Rekonstrukcija tlocrta gradine je moguća zahvaljujući snimci iz 1968. g.

Najlakši pristup gradini je iz pravca juga gdje danas prolazi pristupni put, no ulazni segment je danas sigurno uništen ukoliko je postojao. Dio gradine koji nije devastiran je većinom zarastao u šumu i nisko raslinje, a kulturni sloj je sporadično očuvan na sjevernom i

⁸⁹ T. TOMAS, 2021, 142 – 143.

istočnom dijelu koji nisu devastirani, većinom između procjepa matične stijene. Malobrojni ulomci keramike i kućnog lijepa smještaju početak naseljavanja gradine u brončano doba.⁹⁰

Slika 12. Todorića gradina, pogled sa zapada (snimio: Pio Domines Peter).

Slika 13. Snimka Todorića gradine iz 1968. godine (izvor: Geoportal).

⁹⁰ T. TOMAS, 2021, 143; LJ. GUDELJ VELAGA, 2016, 77.

Gradina Liskovac

Gradina na istoimenom stožastom brdu se nalazi na krajnjem jugu Zmijavca i na granici sa selom Podosoje, te na 542 m nadmorske visine. Približno je kružnog je oblika i dimenzija oko 80 x 90 m i ukupne površine oko 8000 m². Okružena je u cijelosti bedemom dugačkim oko 350 metara na kojemu je ponegdje vidljivo vezanje žbukom,⁹¹ te novovjekovnim suhozidom koji prati oblik samog bedema. Iz daljine se lako uočava sama gradina s obzirom na zaravnjeni vrh brda, a s nje se pruža odlična optička veza s drugim gradinama sa studijskog prostora i šire.

Slika 14. Gradina Liskovac, pogled sa zapada (Snimio: Pio Domines Peter).

Tomas dijeli gradinu na dva dijela, južni povišeni koji naziva akropolom, te sjeverni niži koji je površinom veći od prethodnoga.⁹² Akropoljski južni dio čine iznivalirana vapnenačka podloga s malo tragova prirodne erozije stijena, dok je sjeverni dio podijeljen na dva dijela modernim suhozidom (Slika 14). Na platou se djelomično mogu primijetiti formacije kamena koje bi mogle biti ostatci objekata iz prapovijesti (Slika 15). Na jugoistočnom dijelu je bedem najistaknutiji, a uz njega se pruža prapovijesni suhozid koji s bedemom tvori ulazni segment u gradinu.⁹³

⁹¹ T. TOMAS, 2021, 136 – 137.

⁹² T. TOMAS, 2021, 137.

⁹³ T. TOMAS, 2021, 137 – 138.

Slika 15. pogled na središte gradinskog platoa na Liskovcu (snimio: Ivan Žužul).

Kulturni sloj se lako uočava na snimkama iz zraka, a najviše je zastupljen u donjem dijelu gradine, te dijelom na gornjemu, gdje na matičnim stijenama nema ponegdje karakterističnih tragova erozije, što ukazuje na ljudsku eksploataciju kamena pri gradnji samog naselja. Površinski nalazi na platou gradine i na padinama oko nje su dosta česti, a uglavnom je u pitanju prapovijesna keramika i velika količina kućnog lijepa. Prema navedenom materijalu početak naseljavanja gradine i ovdje možemo datirati u brončano doba. S obzirom na spomenutu žbuku na bedemu možemo pretpostaviti i njenu antičku fazu. Također uz jugozapadni dio bedema na akropoli se nalazi jedan osamljeni i neukrašeni stećak – ploča. Nije moguće utvrditi dali je grob ispod njega, a u blizini sve do Dikovače i Brižina nema drugih sličnih spomenika ili grobova.⁹⁴ U široj okolici ovog lokaliteta imamo više od 30 prapovijesnih tumula raznih veličina i stanja očuvanosti.⁹⁵ Njih ću odvojeno obraditi u nastavku teksta.

⁹⁴ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 241.

⁹⁵ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 240 – 241.

Liskovac je površno obradio i M. Lozo u župnom listu Zmijavaca. U njemu prvo obrađuje povijesni pregled rimsko – delmatskih ratova, posebno se osvrnuvši na gradine imotskog polja i okolice.⁹⁶ Prema njemu ova gradina bi mogla biti jedna od 60 delmatskih oppiduma koje spominju rimski izvori, što dodatno potkrepljuje činjenicom da se nalazi u blizini buduće strateški važne rimske magistrale. Također drži i da je ona možda preteča rimskog municipija Novae u obližnjim Runovićima.⁹⁷

Slika 16. Osamljeni stećak - ploča na Liskovcu (snimio: Ivan Žužul).

Runovići – municipij Novae

Selo Runovići se nalazi na jugozapadnom rubu donjeg Imotskog polja, te ispod brda Mračaj na blagom uzvišenju, a pruža se u pravcu ceste koja vodi od Zmijavaca prema Sebišini. U pitanju je antički lokalitet koji je tvorio sastavnicu rimskog municipija Novae, bez tragova

⁹⁶ M. LOZO, 1998, 31.

⁹⁷ M. LOZO, 1998, 31 – 32.

prapovijesti osim u okolnim brdima. Ovaj lokalitet je više puta bio spominjan u literaturi, no nije nikada istražen. Samim time nije poznat njegov urbanizam, kao ni veličina i pravac pružanja. Površinski nalazi i podaci iz literature upućuju da je arheološka aktivnosti bila najveća oko današnje župne crkve Gospe od Karmela (Slika 17), gdje valja tražiti centar samog naselja.

Slika 17. Panorama Runovića sa župnom crkvom Gospe od Karmela (snimio: Pio Domines Peter).

Municipij Novae se vjerojatno formirao početkom 1. st. u vrijeme izgradnje rimskog magistralnog puta Akvileja – Dirahij kao najvažnije naselje na navedenoj prometnici između Salone i Narone. Prema već dobro poznatoj shemi, gradine gube značaj dolaskom rimske vlasti, te njihovo stanovništvo odlazi na pogodnija mjesta za život bliže polju i cesti u mirnodopskim uvjetima.⁹⁸ Autohtono delmatsko stanovništvo ostaje demografskom osnovom municipija što potvrđuju natpisi imena i božanstava koja se s vezuju uz njih na širem prostoru, dok povijesni izvori, itinerari, miljokazi, te natpisna građa spominju ovo naselje kao municipij Novae, Ad Novas, Novensium ili Novense.⁹⁹ Smatra se da je naselje status municipija dobio u vrijeme Marka Aurelija krajem 2. st., te imalo pripadajući ager koji je graničio sa salonitanskim,

⁹⁸ LJ. GUDELJ VELAGA, 1999, 203.

⁹⁹ LJ. GUDELJ VELAGA, 1999, 203 – 204.

Delminijskim i Naronitanskim, a posljednji put se spominje na drugom crkvenom saboru u Saloni 533. godine.¹⁰⁰

Prema svemu sudeći vjerojatno je u pitanju je naselje disperzivnog tipa, na što upućuje i sam toponim *Novae*. Dakle samo naselje se moglo protezati i više kilometara u dužinu s pripadajućim stambenim i gospodarskim objektima prateći glavnu cestu.¹⁰¹ Ovome u prilog idu i položaji antičkih nalazišta od Kamenmosta i Zmijavaca, preko Runovića do Sebišine i Drinovaca prateći uzvodno rijeku Vrljiku. Brojnost gradina u brdima koje okružuju navedeni prometni pravac je također mogao utjecati na formiranje većeg broja manjih zasebnih naselja koja su tvorila jednu cjelinu u rimsko vrijeme.¹⁰²

Svoju gospodarsku važnost municipij *Novae* duguje navedenom magistralnom putu Salona – Naron, te plodnom imotskom polju. Navedena cesta se spušta preko Ivanbegovine i Druma sve do Zmijavaca kod zaseoka Šabići i dalje prateći isti pravac kao i moderna cesta prema Runovićima i Sebišini na jugoistok. Iz nje se odvaja ogranak prema Bublinu i Kamenmostu preko Vrljike, te dalje prema Duvanjskom polju.¹⁰³ Ostatci kolnika ove ceste se danas djelomično vide u Zmijavcima i na Sebišini, dok su druga rimska mjesta oko polja bila spojena mrežom vicinalnih puteva.¹⁰⁴

Kolika je prometna važnost *Novaea* bila govori postojanje rimske putne postaje konzularnih beneficijarija, od koje su danas ostali samo posvetni natpisi njenih službenika. Ukupan broj votivnih ara koji ih spominju iznosi devet primjeraka, od kojih je sedam pronađeno slučajno oko župne crkve, te dva u Crkvini na Bublinu kao spolija (Slika 18). Prvi ih obrađuju K. Patsch,¹⁰⁵ te već spomenuti N. Cambi i S. Tonković prilikom istraživanja Crkvine na Bublinu, što je već spomenuto u poglavlju o navedenom lokalitetu.¹⁰⁶ Najviše podataka o njima donosi I. Glavaš u svom članku. On se između ostalog bavi i kritičkim osvrtom na funkciju konzularnih beneficijarija, koji su bili legionari u službi namjesnika provincije.¹⁰⁷ A njihove

¹⁰⁰ I. BOJANOVSKI, 1977, 97. U blizini *Novaea* imamo i dva miljokaza nađena kod Sebišine i u Zmijavcima.

¹⁰¹ LJ. GUDELJ VELAGA, 1999, 204.

¹⁰² N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 65 – 66.

¹⁰³ I. BOJANOVSKI, 1977, 96 – 98.

¹⁰⁴ LJ. GUDELJ VELAGA 1999, 205 -206.

¹⁰⁵ K. PATSCH, 1992, 43 – 52.

¹⁰⁶ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 50 – 66.

¹⁰⁷ I. GLAVAŠ, 2015, 27 – 31.

stanice su bile smještene na važnim prometnim položajima tijekom 2. i 3. st., kojima pripada i municipij Novae. Beneficijariji dobivaju ovu službu od namjesnika provincije radi policijsko – upravnih poslova u kriznim vremenima, te oni u provinciji Dalmaciji najčešće pripadaju legijama s dunavskog limesa, što je vidljivo i s natpisa votivnih ara u Runovićima gdje su danas poznati legionari iz ukupno pet legija iz Panonije i Norika.¹⁰⁸ Jedina je fragmentirana ara pronađena u Crkvini osim Jupiteru bila posvećena i geniju municipija, no nije ostalo poznato o kojem je točno municipiju riječ, mada se pretpostavlja da je to upravo Novae.¹⁰⁹ S obzirom na položaje pronalaska većine žrtvenika, sama beneficijarijska stanica se treba nalaziti oko župne crkve. Također, votivne are su ujedno sakralni spomenici, što znači da je stanica imala i vlastito svetište kojem su pripadale, a možda je u pitanju i Jupiterov hram negdje na istom mjestu.¹¹⁰

Slika 18. Ulomci votivnih natpisa od konzularnih beneficijarija iz Crkvine na Bublinu, te Runovića (izvor: I. GLAVAŠ, 2015, 33).

Ostatci antičke arhitekture do danas u Runovićima nisu očuvani niti istraženi, mada su njeni tragovi danas primjetni na širem prostoru župne crkve u vidu površinskih nalaza keramike, tegula, tessera od mozaika i pravilnih kamenih blokova u suhozidu. Prvi je ostatke arhitekture opisao K. Patsch prije više od stoljeća, spominjući podove od mozaika i vodovod na mjestu groblja južno od crkve, što zajedno s ulomcima hipokausta ukazuje na postojanje termi.¹¹¹ Slučajni nalaz jedne keramičke i jedne kamene urne iz 1926. g. spominje i Don F. Bulić u

¹⁰⁸ I. GLAVAŠ, 2015, 31 – 35. Jupiteru je posvećeno sedam ara, te po jedna Silvanu i Fortuni Redux

¹⁰⁹ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 51 – 52.

¹¹⁰ I. GLAVAŠ, 2015, 27 – 35.

¹¹¹ K. PATSCH, 1992, 47. autor također donosi podatke i prikuplja slučajnu metalnu građu od lokalaca, među kojima se ističe numizmatička zbirka obitelji Vučemilović, koja između ostaloga ima i dosta antičkih novčića.

splitskom Bulletinu. Prema njemu obje su nađene oko 100 metara istočno od župne crkve, te odmah uz južni rub lokalne ceste, a prema grobnim priložima i nalazima novca iz keramičke urne ih smješta najkasnije u oko 300. godinu.¹¹² Navedeni materijal govori o postojanju rimske nekropole na užem prostoru oko crkve.

U kontekst s Runovićima ćemo dodati i ostatke arhitekture sa Sebišine i položaja oranice zvane Otok u centru Imotskog polja za koje nemam dovoljno podataka kako bi ih samostalno obradio. Na položaju Mejaške torine na Brdu Ola gdje su smješteni Sebišinski zaseoci, a u blizini same rimske ceste se nalazi položaj antičke aktivnosti. Prema vidljivim površinskim nalazima keramike, tegula i blokova je moguće pretpostaviti postojanje rimskog naselja i ovdje.¹¹³ Položaj Otok svoj naziv duguje vremenu kada je Imotsko polje bilo sezonski poplavljeno, čineći ovaj komad kopna povremeno odsječenim i teže dostupnim. Sam je položaj podijeljen popola državnom granicom, a katastarski dodatno na runovički i vinjanski dio. Na hercegovačkom dijelu već postoje utvrđeni ostatci rimske arhitekture prema površinskim nalazima,¹¹⁴ no za runovički dio nema sigurnih potvrda osim nekoliko sitnih ulomaka keramike zatečene pri mom terenskom obilasku njegovih oranica.

O propasti municipija Novae danas ne znamo mnogo. U drugom crkvenom saboru u Saloni 533. g. je spomenut posljednji put i to kao dio susjedne biskupije Sarsenterum, čime je municipij izgubilo važnost kakvu je prije imao. Razlog propasti mogu biti barbarske provale, a prema antičkim nalazima i zahvatima na bedemima ponekih gradinama poput obližnjih Liskovca, Radeža i Babnjače je moguće reći da su možda bile refugij antičkom stanovništvu u ovim vremenima.¹¹⁵ Tijekom ranog srednjeg vijeka je nastao novi važni centar na suprotnoj strani polja, dakle župa Imota koja je imala ishodište u tvrđavi Topani. Sama tvrđava je bila lakše branjiva u nemirnom srednjem vijeku, što municipij Novae vjerojatno nije ni bio. Tako je Novae dočekao sudbinu Salone i Narone, te je njegov nasljednik postao Imotski.¹¹⁶ Sama rimska cesta je tada također pomaknuta prema sjeveru zaobilazeći Zmijavce i Runoviće koji

¹¹² F. BULIĆ, 1925 – 26, 85 – 86.

¹¹³ LJ. GUDELJ VELAGA, 1999, 206.

¹¹⁴ LJ. GUDELJ VELAGA 1999, 206 -207. Autor u radu objavljuje i dvije rimske fibule slučajno pronađene na Mejaškim torinama. Jedna je lukovičasta fragmenirana, a druga je fibula u obliku plastično oblikovanog konjića. Prva se datira u 4. a druga u 2. st. naše ere.

¹¹⁵ LJ. GUDELJ VELAGA 1999, 208 -209.

¹¹⁶ I. BOJANOVSKI, 1977, 97 – 98.

gube prethodnu prometnu važnost, a u samim Runovićima osim slučajnih nalaza novca nema tragova iz srednjeg vijeka, dok se samo naselje u povijesnim izvorima prvi put spominje tek u 17. st.¹¹⁷

Gradina iznad Runovića

Nalazi se kako je u nazivu navedeno, na izduženoj zaravni na brdu iznad Runovića, iznad zaseoka Jakića i Ljubičića, te istočno od gomila na Bitanginoj Kosi (Slika 19). Dobro je očuvana i s gotovo pravokutnim oblikom, te nadmorskom visinom od 406 metara. Sačuvana joj površina iznosi oko 1400 metara kvadratnih, a bedem omeđuje čitavu gradinu u cijelosti dužinom od oko 135 m, uz širinu od 4 do 6 metara i do 2 metra visine. Bedem je na jugu dijelom potpomognut prirodnim grebenom od matične stijene, a njegov sjeverni i istočni dio je omeđen novovjekovnim suhozidima.

Slika 19. Gradina iznad Runovića (snimio: Pio Domines Peter).

Prema Tomasu ulazni dio je označen prekidom na južnoj strani gradine, do dva metra širine.¹¹⁸ Zbog položaja na ravnom brdu, pristup gradini je gotovo jednak na svim njenim krajevima. Unutrašnjost je većinom kamenita ili rjeđe pokrivena niskim raslinjem, što ukazuje na manju količinu kulturnog sloja. Površinski nalazi su jako malobrojni, a većinom je riječ o ulomcima kućnog lijepa koje sam utvrdio pri terenskom pregledu u blizini bedema, dok Tomas

¹¹⁷ LJ. GUDELJ VELAGA 1999, 210 – 211.

¹¹⁸ T. TOMAS, 2021, 145 – 146.

spominje i usitnjene ulomke keramike.¹¹⁹ Sama gradina je okružena s više prapovijesnih kamenih gomila raznih veličina koji se nižu uzduž smjera pružanja brdske uzvisine, a njihov potvrđeni broj je oko 17, ne računajući one na Mračaju i Sebišini, a njih ću posebno obraditi u zasebnom poglavlju. Osim gomila posvuda se oko gradine pružaju linije modernih suhozida i terasastih površina na padinama brda.

Majića gradina

Smještena poviše zaseoka Kundidi u Sebišini, zbog čega je ponekad nazivana i Kundidovom gradinom (Slika 20). Nalazi se na manjem stožastom brežuljku uzdignutom na padini Brda Babnjača s njegove prisojne strane. Kroz gradinu prolazi državna granica koja je dijeli popola, na 480 m nadmorske visine.¹²⁰ Plato gradine je ovalnog tlocrta, ukupne površine od oko 5000 metara kvadratnih. Bedem je izgrađen na sjevernoj i zapadnoj strani gradine, dok su druge dvije strane zaštićene strmom prirodnom padinom. Danas je bedem većinom rasut po rubovima gradine i teško ga je uočiti iz zraka. Pristup gradini je bio najlakši sa sjeverozapadne strane, gdje je bedem najistaknutiji, iako je ulazni segment s te strane teško primijetiti.¹²¹

Slika 20. Majića Gradina (snimio: Pio Domines Peter).

¹¹⁹ T. TOMAS, 2021, 146 – 147.

¹²⁰ Zbog navedenog razloga ovaj položaj nisam obišao prilikom terenskog pregleda, kao ni obližnju Babnjaču kroz koju također prolazi državna granica.

¹²¹ T. TOMAS, 2021, 151 -152.

Većina površine gradine prekrivena niskim raslinjem i šumom, te matičnom stijenom. Prema Tomasu, kulturni sloj je najbolje sačuvan u sjevernom dijelu uz sam bedem, gdje se nalazi određena količina površinskih nalaza. Od nalaza su na ovom dijelu gradine prisutni sitni ulomci kućnog lijepa i prapovijesne keramike, među kojima se ističe ulomak litzen keramike koji je Tomas objavio u posebnom članku.¹²²

Osim na samoj gradini, okolnih nekoliko vrtača također sakriva površinske ulomke prapovijesnih nalaza. U podnožju same gradine pokraj zaseoka Majići imamo nekoliko obrađenih vrtača u kojima se nalaze rimski nalazi tegula i keramike,¹²³ te još ispod položaj pružanja rimske ceste koju sam prethodno naveo. Oko same gradine imamo i podosta kamenih gomila prisutnih s obje strane državne granice, a većina ih je smještena podno u Sebišini, te ih možemo uvrstiti u kontekst s gradinom.

Gradina Babnjača

Nalazi se na istočnom vrhu istoimenog brda na 690 m nadmorske visine, te je poput prethodne Majića gradine smještena na državnoj granici koja je dijeli na pola, a dodatno je podijeljena prema naseljima Runovići i Slivno (Slika 21). Sama je gradina dobro očuvana, te ima pravokutnu formu, a ukupna površina joj je oko 5200 m kvadratnih. Sjeverni i zapadni rub gradine prirodno brane oštre strmine, dok su ostale dvije lako pristupne strane omeđene monumentalnim bedemom oko 110 metara dužine i do 15 metara širine na pojedinim mjestima. Unutarnja strana istočnog dijela bedema je izdubljena pravokutnim prostorom.

Kao i kod gradine na Liskovcu i ovdje Tomas dijeli unutrašnjost na gornji tzv. akropolski i donji dio platoa.¹²⁴ Gornji plato zauzima središnji i istočni prostor gradine, te je većinom prekriven matičnom stijenom s tragovima obrade, a uz rubove ima nešto kulturnog sloja pokrivenog niskim raslinjem. Južni dio gornjeg platoa je omeđen dodatnim podzidom koji je fizički dijeli od donjeg dijela, koji je pak veći u odnosu na nju, te su vidljive dvije moderne suhozidne ograde na njemu. Sam donji plato je terasasto postavljen i rubovi su mu omeđeni sa

¹²² T. TOMAS, 2016, 7 – 23. Ulomak litzen keramike ukrašene valovnicom autor pripisuje Posuškoj kulturi, konkretnije njenoj drugoj fazi zvanj Sovići, te je datira u rano brončano doba.

¹²³ T. TOMAS, 2021, 152 -153.

¹²⁴ T. TOMAS, 2021, 148 – 149.

svih strana osim s istočne, a kulturni sloj je ovdje ujedno i najbolje očuvan, što je vidljivo na zračnoj snimci. Najlakši pristup gradini je vodio preko južnog dijela gradine, gdje je formiran ulaz pomoću prekida na južnom sjecištu bedema. Osim s juga, drugi ulaz je probijen na gornjem istočnom dijelu bedema i markiran krupnijim kamenjem. Na platou i u okolnim vrtačama na istočnom rubu gradine Tomas navodi ulomke kućnog lijepa i prapovijesne keramike, te kamene žrnjeve.¹²⁵

Slika 21. Gradina Babnjača, s pogledom na Majića gradinu ispod lijevo (snimio: Pio Domines Peter).

Grebine

Prva nekropola sa stećcima u Slivnu zvana Grebine ili ponekad Grebnik se nalazi kod zaseoka Mrkonjići, a smještena je s obje strane lokalne ceste Krstatice – Slivno (Slika 22). Lokalitet obuhvaća dva položaja sa stećcima podignutima na prapovijesnim gomilama. Južna gomila s devet stećaka – sanduka rasprostranjenih po njoj se nalazi tik uz cestu i širina joj iznosi oko 10 m, dok sačuvana visina ne prelazi metar i pol kao rezultat devastacije pri gradnji groblja sa stećcima.¹²⁶ Gomila s gornje strane ceste je nekad bila široka oko 20 m, no do danas je nažalost više puta bila predmetom devastacije, zbog čega je njeno kamenje razneseno, a stećci

¹²⁵ T. TOMAS, 2021, 149 – 150.

¹²⁶ LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2004, 107 – 108.

dislocirani.¹²⁷ Stoga je danas na terenu teško uočiti i utvrditi točan broj stećaka na ovoj uništenoj gomili, koji su rašireni po gustoj šikari i kršu.

Slika 22. Donja gomila sa stećcima na Grebniku (snimio: Pio Domines Peter).

Tijekom svog putovanja 1952. g., L. Katić obilazi Slivno i navodi nekropolu Grebnik s obje gomile nabrajajući stećke na njima. Prema njemu prije današnje devastacije na gornjoj gomili je bilo 45 stećaka, od kojih su dva sarkofazi s postamentom, 23 sanduka i 20 ploča, kao i više kamenih učelaka, a svi skupa su bili pravilno raspoređeni. Katić ističe tri ukrašena sanduka s obje gomile kojima opisuje dimenzije i ukrasne elemente, dok za mnoge ostale tvrdi da su motivi na njima uništeni ljudskom rukom.¹²⁸ Jedan stećak – sanduk velikih dimenzija je ukrašen spiralnom lozom na gornjem dijelu, dok su sve četiri bočne strane ukrašene prikazom mrtvačkog kola s muškim i ženskim figurama, dok je drugi je ukrašen prikazom rozeta s osam latica, a treći samo spiralnom lozom po vrhu.¹²⁹

Gudelj i Lozo su također obradili očuvane stećke, nabrajajući ukrasne elemente na njima. Od ukrasa stećaka s obje gomile na Grebniku izdvajaju križeve, rozete, polumjesece i

¹²⁷ LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2004, 107 – 108. Autori spominju da je od ulomaka već devastirane gornje gomile sastavljena i rekonstruirana jedna brončano dobna posuda, koja se čuva u Zavičajnom muzeju u Imotskom.

¹²⁸ L. KATIĆ, 1954, 147 – 148.

¹²⁹ L. KATIĆ, 1954, 148.

heraldičke prikaze, dok oni bolje ukrašeni najčešće imaju prikaze spirala, biljnih motiva, ljudskih figura u kolu (*totendanza*), konjanika, lovaca i jelena (Slika 23).¹³⁰

Slika 23. Jedan od ukrašenih stećaka s donje gomile na Grebniku (snimio: Ivan Žužul).

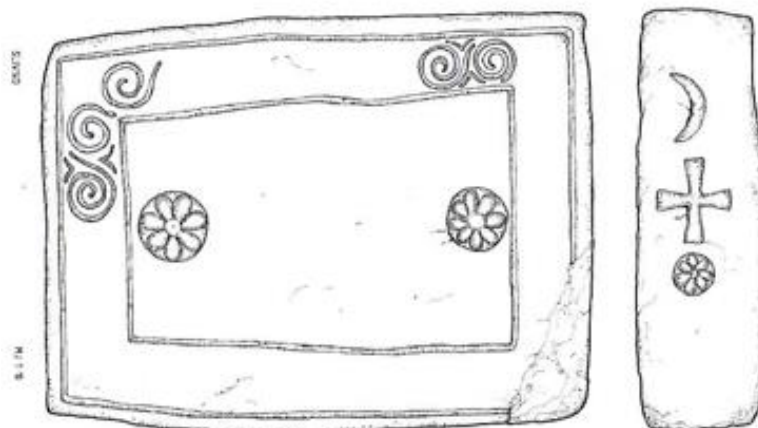
Barića Torina

Drugi lokalitet sa stećcima je Barića Torina, a nalazi se oko 400 metara južno od zaseoka Marinovići i glavne ceste. Ovdje pronalazimo samo jedan stećak – sanduk kvadratnog oblika s ukrasom na gornjem dijelu u vidu uklesanog rubnog okvira ispunjenog spiralama i u sredini s dvije uklesane rozete, dok su na bočnoj strani uklesani križ i polumjesec (Slika 24).¹³¹ Prema tragovima odlamanja kamena na lokalitetu nastalim ljudskom rukom, Gudelj i Lozo smatraju da je ovdje bio kamenolom stećaka, gdje su se veći kameni blokovi odlamali iz litice brda, te

¹³⁰ LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2004, 108.

¹³¹ LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2004, 108.

se finalno obrađivali prije transporta na neku od slivanjskih nekropola.¹³² Zbog neprohodnog terena i teške uočljivosti iz zraka, ovaj lokalitet nisam uspio posjetiti tijekom pregleda.

Slika 24. Stećak s Barića Torine (izvor: LJ. GUDELJ VELAGA, M. LOZO, 2005, 111).

Crkva Presvetog Trojstva u Slivnu

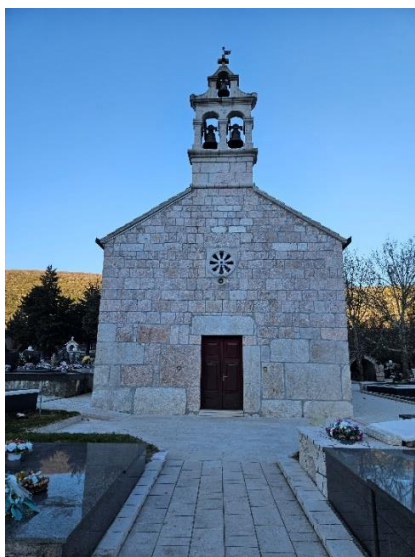
Na današnjem prostoru župne crkve Presvetog Trojstva imamo tragove nekadašnjeg groblja sa stećcima. Prema riječima L. Katića, mještani Slivna su odlučili sagraditi novu crkvu na mjestu gdje ima više stećaka, a nakon prebrojavanja odluka je pala na prostor gdje se crkva danas nalazi.¹³³ To bi značilo da je na ovom mjestu bilo više stećaka nego na Grebniku, no nažalost svi su upotrijebljeni za izgradnju same crkve.

Gudelj i Lozo spominju razlomljene stećke ugrađene u fasadu crkve i jedva vidljive otučene uklesane motive na njima, dok je jedan neobrađeni stećak – sanduk ugrađen u sjevernu ogradu crkve. Jedan kameni križ se nalazi na modernom crkvenom groblju kao spolija, a reljefno je ukrašen polumjesecom, osmokrakom zvijezdom s kružnicom iznad i latinskim križevima, no teško ga je vremenski odrediti.¹³⁴ Crkva je u međuvremenu renovirana izvana s novom fasadom koja je danas dodatno devastirala svaki već davno uništeni stećak, što sam zatekao tijekom terenskog obilaska (Slika 25).

¹³² LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2004, 108 – 109. Na istom mjestu se nalazi i prirodna kamenica za kišnicu koja je donekle obzidana žbukom, ali nije moguće utvrditi kojem točno razdoblju pripada.

¹³³ L. KATIĆ, 1954, 148.

¹³⁴ LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2004, 109.

Slika 25. Župna crkva Presvetog Trojstva u Slivnu (snimio: Ivan Žužul).

Ravlića gomila

Smještena je u istoimenom zaseoku i oko 90 metara jugozapadno od moderne ceste (Slika 26). Kako samo ime govori, nalazi se na prapovijesnoj gomili širine oko 12 i visine do 3 metra, te je dijelom prekrivena modernim suhozidom. Na njoj se nalazi samo jedan kameni križ s uklesanim polumjesecom na sebi kojega možemo grubo smjestiti u kasni srednji ili rani novi vijek.¹³⁵ Također imamo četiri otvorena groba pokrivena i obložena kamenim pločama koji pripadaju istom vremenskom razdoblju, a jedan od njih ima očuvani novovjekovni kameni učelak

Slika 26. Ravlića gomila (snimio: Pio Domines Peter).

¹³⁵ LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2004, 108

Gradina Zetovanj

Gradina Zetovanj se nalazi na manjem istaknutom brežuljku između zaseoka Grepe i Krivića, te između dvije lokalne ceste. Kroz nju prolazi granica između KO Slivno i KO Kozička Poljica koja pripada Vrgoračkoj krajini. Gradina je približno kružnog oblika i dobre očuvanosti, a nalazi se na oko 586 metara nadmorske visine i zauzima površinu nešto manju od 2000 metara kvadratnih, te s dva reda kamenih bedema. Gradinu dosta kratko opisuje Gudelj u svojoj monografiji, ne donoseći iscrpnije informacije o njezinom smještaju i karakteru.¹³⁶ Stoga sam svojim terenskim obilaskom pokušao utvrditi nešto više podataka o samoj gradini *in situ*.

Slika 27. Gradina Zetovanj (snimio: Pio Domines Peter).

Na njoj se nalaze dva reda suhozidnih bedema, koja su sačuvana u širini od jedan do dva metra, te uz najvišu visinu do jedan metar (Slika 27). Vanjski bedem je dužine od oko 150 metara, dok mu sjeverozapadni dio pokriva visoka matična stijena inkorporirana u strukturu bedema. Unutrašnji je bedem širine oko 50 metara uz prekid na zapadnom rubu i dijeli gradinu na dva terasasta prostora, dakle južni veći i sjeverni manji. Sličnu podjelu unutrašnjeg platoa već imamo kod obližnjih gradina na Liskovcu i Babnjači, koje je Tomas povezo kao gornji i donji grad,¹³⁷ te bi sličnu unutrašnju strukturu mogli pretpostaviti i ovdje. Plato gradine je

¹³⁶ LJ. GUDELJ VELAGA, 2016, 65.

¹³⁷ T. TOMAS, 2021, 136 – 149.

zaravnjen na oba dijela i pokriven manjim drvećem, te niskim raslinjem i donekle matičnom stijenom. Kulturni je sloj dobro očuvan i lako primjetan na čitavoj površini unutar bedema gradine, a naročito na gornjem platou. Najlakši pristup gradini je vjerojatno bio iz pravca istoka i juga, što se vidi prema manjem nagibu terena i položajima vanjskih potencijalnih ulaza u vidu svojevrstnih prekida na tim dijelovima bedema, koji se danas mogu uočiti na zračnoj snimci lokaliteta. U gornji plato gradine se vjerojatno ulazilo kroz zapadni, te istočni prekid u unutarnjem bedemu (Slika 28).

Slika 28. pogled na gornji plato gradine Zetovanj (snimio: Ivan Žužul).

Na istočnom, južnom i unutarnjem bedemu, te na unutarnjem platou imamo izgrađene četiri moderne kružne i kvadratne suhozidne strukture raznih veličina koje su dijelom devastirale same bedeme.¹³⁸ Prilikom pregleda nisam naišao na površinske nalaze koji bi pomogli uže kronološki datirati ovu gradinu, te ćemo je samo ugrubo svrstati u prapovijesni

¹³⁸ Strukture su nastale prilikom izvođenja vojnih vježbi, a osim njih duž gradine i na njenim padinama je raspršena veća količina modernih konzervi za jelo, te drugih metalnih predmeta.

period. U kontekst s gradinom valja dovesti i više većih vrtača smještenih u njenom podnožju istočno i sjeverno na položajima Krivače i Trnovac, te nekoliko kamenih gomila istočno i južno.

Gradina Zagradinje

Smještena na brdskom proplanku pokraj kanjona Krivodol, te jugoistočno od centra Slivna i zapadno od zaseoka Talaje na 600 m nadmorske visine. Sama gradina je ovalnog oblika, te ima nešto manje od 2000 m kvadratnih, a okružena je sa svih strana strmom padinom niz koju je rasut suhozidni bedem (Slika 29). Gradinu je kao i prethodnu spomenuo Gudelj u svojoj monografiji, također bez detaljnijih opisa.¹³⁹ Gradina je sa sjevera i zapada dodatno flankirana prirodnom padinom uz veću vrtaču južno od nje.

Slika 29. Gradina Zagradinje, pogled sa zapada (snimio: Pio Domines Peter).

Bedem Zagradinja je rasut uzduž strme padine sa svih strana u dužini od 80 do 100 metara, dok mu širina iznosi oko 10 metara u prosjeku. Plato je malen i dosta strm, te prekriven kamenjem i djelomično šumom s manjom količinom niskog raslinja u sredini i uz sjevernu padinu. Kroz cijelu gradinu i preko bedema prolaze dva okomito postavljena moderna suhozida koji je dijele na tri dijela. Najlakši pristup gradini je iz pravca istoka, gdje je brdska strmina najniža, no bez tragova ulaza. Kulturni sloj je također neprimjetan, a velika rasutost bedema sa svih strana govori da je on terasasto sagrađen (Slika 30). Površinske nalaze nisam ni ovdje

¹³⁹ LJ. GUDELJ VELAGA, 2016, 64.

uočio, iako Gudelj spominje ulomke posuda iz prapovijesti.¹⁴⁰ Prostor oko gradine je prožet gustom mrežom modernih suhozida i terasa, naročito u donjim padinama brda bliže malom slivanjskom polju u kršu.

Slika 30. Pogled na sjeveroistočnu padinu gradine s urušenim bedemom (snimio: Ivan Žužul).

Prapovijesne gomile u Zmijavcima i Runovićima

U pitanju je najbrojniji tip nalazišta koji je raštrkan posvuda na studijskom prostoru obiju općina i svih pet sela s pripadajućim zaseocima. U tri kampanje svog terenskog pregleda sam utvrdio sveukupno oko 100 kamenih gomila koje s velikom sigurnošću možemo smjestiti u ovu kategoriju nalazišta, ali ih je tek nekolicina obrađena u stručnoj literaturi.¹⁴¹ Stvaran broj gomila je dakako još veći od ovog, no zbog nedostatka sredstava da se provede opsežniji pregled našeg prostora, nisam bio u mogućnosti dobiti više podataka iz cijelog krajolika koji bi

¹⁴⁰ LJ. GUDELJ VELAGA, 2016, 64.

¹⁴¹ Jedinu iznimku predstavlja zemljana Kegića gomila, smještena na južnom rubu Imotskog polja na samoj granici Zmijavaca i Runovića.

nam pomogli utvrditi realniji broj ovih nalazišta. Dodatan razlog predstavlja i slaba površinska vidljivost zbog gustog raslinja koje ih povremeno pokriva, te otežava uočljivost iz zraka i na tlu. Neke od gomila su locirane na udaljenim brdskim i šumskim lokacijama daleko od najbližih puteva, zbog čega od navedenog broja nešto manje od polovice ih nisam posjetio izravno, nego sam ih registrirao prema podacima iz literature, satelitskih snimki, karata i zračnim snimanjem (Karta 2).

Tablica 1. Satelitski snimak s označenim gomilama potvrđenih tijekom pregleda (izvor: QGIS, podloga: Geoportal).

Otežavajuću okolnost predstavlja i činjenica da su kamene gomile često bile i predmet manjih ili većih devastacija, poput izgradnje suhozida novovjekovnih parcela, pljačkanja u

potrazi za dragocjenostima ili pri izvođenju građevinskih radova. Sve navedeno je gomile moglo samo donekle oštetiti, deformirati im oblik ili u nekim slučajevima čak i u cijelosti uništiti. Neke je gomile teško razlikovati od krčevina, koje su oblikom dosta slične, a nastale su pri čišćenju kamenja radi dobivanja plodnog tla. Devastaciju mogu prouzrokovati i razne vojne kamene konstrukcije podignute na vrhu gomile, naročito na onima koje su istaknute u prostoru. Sve od nabrojanog je prisutno kod kamenih gomila s našeg studijskog prostora.

Zbog svega prethodno rečenog, u ovom poglavlju ću sve registrirane gomile prostorno podijeliti i kartirati prema topografskom položaju u prostoru. Posebnu pozornost posvećujem samo onima koje su već objavljene u literaturi ili pak onim najreprezentativnijima s promjerom od barem 15 metara. Velika većina registriranih gomila je grupirana u sedam prostornih cjelina, a to su Zmijavci, prostor oko gradine Liskovac, brdo Mračaj, uzvisina Bitangina Kosa, selo Sebišina, vrhovi brda Osoje, te prostor sela Slivno. Svaku od navedenih cjelina ću obraditi počevši od sjevera prema jugu.

Prvi mikrotopografski prostor pružanja gomila je selo Zmijavci s pripadajućim zaseocima. Broj utvrđenih gomila tijekom našeg pregleda iznosi pet, ne računajući lokalitet Dikovača za kojega postoje pretpostavke da je u pitanju velika gomila/tumul. Od njih pet imamo jedinu potvrđenu zemljanu gomilu sa studijskog prostora koja je dosta oštećena, ali vidljiva. U pitanju je Kegića gomila koja se nalazi unutar Imotskog polja i oko 150 metara sjeveroistočno od lokalne ceste, te oko 30 metara južno od rijeke Vrljike na samoj granici Zmijavaca i Runovića (Slika 31). Ovalnog je oblika s dimenzijama oko 40 metara širine, te do 5 metara visine. Prekrivena je šumom i jednim novovjekovnim objektom koji je devastirao njen plato, dok su joj rubovi donekle omeđeni modernim suhozidom. Od ostalih gomila se ističu Okrugljača južno od crkve Svih Svetih, Suvača južno od lokalnog groblja, te Kusturina gomila na granici s općinom Podbablje zapadno od Suvače. Svaka je sličnih dimenzija od 20 do 25 metara širine, te od 3 do 4 metra visine, a stanje očuvanosti se razlikuje kod svake. Okrugljača ima vidljive srednjovjekovne grobove na njoj, Suvača je dijelom devastirana pri gradnji groblja, dok je Kusturina najbolje očuvana, te je pokraj nje još jedna gomila manjih dimenzija.¹⁴² Sve navedene gomile možemo dovesti u kontekst s obližnjom Todorića gradinom i Dikovačom.

¹⁴² LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 241 – 242. Autor spominje još nekoliko gomila koje su u međuvremenu teško oštećene ili potpuno uništene pri građevinskim radovima. S obzirom da ih nisam uočio na terenu, neće biti uvrštene u rad.

Slika 31. Zemljana Kegića gomila (snimio Pio Domines Peter).

Idući prostor je oko gradine Liskovac uz čiji prostorni i kulturni kontekst povezujemo oko tridesetak kamenih gomila registriranih pri našem pregledu. Tomas također u svom doktoratu spominje „više desetaka kamenih gomila“ u bližem okruženju same gradine.¹⁴³ Gudelj spominje brojku od oko četrdesetak gomila koje prostorno smješta prema mikrotopografskim položajima u odnosu na obližnje zaseoke i vrtiće.¹⁴⁴ Među njima izdvajamo prve dvije veće na padini jugoistočno od gradine iznad zaseoka Jerković i Garac, od kojih obje imaju promjer između 15 i 20 metara, te visinu od 2,5 do 3 metra. Nešto su manje gomile u okolici Šabića Doca, zapadno od zaseoka Protrke, te sjeverno od lokalne ceste između Puljiza i Jerkovića. Većina njih ima promjer do 10 metara i visinu do 1,5 metara, dok su četiri smještene pored lokalne ceste, te jedna sjeverno u zaseoku Šabići s promjerima od 10 do 15 metara i visinom oko 1,5 do 2 metra.

Na prostoru iznad Runovića koji obuhvaćaju dvije prostorne cjeline nailazimo na oko tridesetak gomila raznih veličina i zanimljivog pravca pružanja u prostoru. Riječ je o gomilama na brdu Mračaj i obližnjoj uzvisini zvanoj Bitangina Kosa iznad Runovića gdje se uzduž 5 kilometara u pravcu sjeverozapad – jugoistok pruža čitav niz većih i manjih kamenih gomila. Na brdu Mračaj imamo sveukupno devet potvrđenih gomila smještenih na njegovom

¹⁴³ T. TOMAS, 2021, 138.

¹⁴⁴ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 240 – 241.

središnjem i istočnom dijelu. Dvije najveće su Velika gomila na samom središtu brda s promjerom od 30 metara i visine oko 5 do 6 metara (Slika 32), dok je Širina gomila smještena zapadno od runovičkog novog groblja pokraj lokalnog puta, a promjer joj je oko 20 metara i visina oko 3 do 4 metara. Od ostalih sedam dvije imaju promjer do 15 metara, a ostale su još manje.

Slika 32. Velika gomila na brdu Mračaj (snimio: Pio Domines Peter).

Paralelno s ovima se pruža još oko 17 utvrđenih gomila na Bitanginoj kosi koje su smještene uzduž starog seoskog puta, a ponekad jedna pored druge u dugačkom nizu (Slika 33). Ove gomile su do sada bile predmet davnih arheoloških istraživanja provedenih 1891. g. od strane mađarskog službenika J. Szombathyja, koji je istražio njih četiri na ovom položaju. Prema riječima K. Patscha u njima su pronađeni kosturni ukopi i ulomci prapovijesne keramike, dok je nešto rimskih nalaza keramike i bronce po njemu bilo u gornjim slojevima gomila (plaštu).¹⁴⁵ Ova istraživanja nisu bila znanstveno provedena, a ostatci razarajućeg učinka su i danas vidljivi u vidu šupljih rupa u sredini navedenih gomila. Oko 500 metara sjeveroistočno od lokaliteta Gradina iznad Runovića kojeg ubrajamo u kontekst s Bitanginom Kosom nailazimo i na najveću kamenu gomilu na studijskom prostoru. U pitanju je Bukina glavica koja ima promjer oko 35 metara i visinu oko 6 do 7 metara s više ispražnjenih srednjovjekovnih

¹⁴⁵ K. PATSCH, 1992, 52.

grobova na vrhu, a prekrivena je modernim suhozidima.¹⁴⁶ Od ostalih gomila imamo dvije već navedene koje su devastirane pri Szombathyjevim istraživanjima s promjerom oko 20 metara i 2 do 3 metra visine, a preostale su u prosjeku od 10 do 15 metara u širini i idu do 2 metra u visinu.

Slika 33. Dio gomila na Bitanginoj Kosi s pogledom na brdo Mračaj gore lijevo (snimio: Pio Domines Peter).

Na prostoru Sebišine se nastavlja niz pružanja gomila iz pravca Bitangine Kose i Mračaja. Ovdje imamo manje od 10 potvrđenih gomila, a sve su manjih dimenzija do 15 metara promjera i znatno su oštećene pri gradnji suhozida i drugih objekata. Stvaran broj je još veći ukoliko ubrojimo i hercegovački dio sela, koji izlazi iz studijskog prostora. Navedene gomile možemo povezati u kulturni kontekst obližnje Majića gradine i Babnjače.

Gomile na prostoru brda Osoje su najmanje brojna skupina, no njihov položaj u prostoru je također dosta zanimljiv s obzirom da su većinom smještene na vrhovima brda. Na vrhu Mala Jajina, te pokraj obližnjeg makadamskog puta imamo dvije gomile sličnog promjera od 10 do 15 metara, te visine oko 1,5 do 2,5 metara, a obje su međusobno udaljene oko 300 metara u pravcu SZ – JI. Iduća gomila je smještena na vrhu Velika Jajina i oko 1,2 kilometra udaljena od prve dvije na dominantnom položaju, promjera oko 10, a visine oko 1,5 – 2 metra. Najveća se nalazi na još jednom vrhu Osoja oko kilometar zapadno od gradine Babnjača, te poviše

¹⁴⁶ V. VRČIĆ, 1996, 252.

zaseoka Nogalo (Slika 34). Promjer joj je oko 17, uz visinu oko 2,5 metara, te dominira pogledom na širu okolicu. Uz njih imamo još tri potvrđene uz zapadni rub zaseoka Nogalo južno od vrha Jegulja, čime ukupan broj gomila na Osoju iznosi sedam.

Slika 34. Gomila na vrhu Jegulja (snimio: Pio Domines Peter).

Posljednja kategorija kamenih gomila je ona na prostoru slivanjskih zaseoka, a većina ih se pruža uzduž današnje lokalne ceste Krstacije – Slivno – Kozička Poljica, te primarno uz donju padinu brda Osoje. Ukupan broj potvrđenih gomila iznosi oko 16, no i ovdje kao u Sebišini i Zmijavcima imamo podosta manjih i većih gomila koje su izobličene ili devastirane pri gradnji suhozida, krčenju zemljišta i graditeljstvu, zbog čega mnoge od njih nisam uspio registrirati. Gudelj i Lozo su obradili 12 gomila iz Slivnog, počevši od već spomenute nekropole sa stećcima Grebnik, koja je ujedno i nastala na dvije prapovijesne gomile, od kojih je jedna u međuvremenu uništena.¹⁴⁷ U blizini spomenute nekropole stećaka i oko obližnjeg zaseoka Barići imamo gomile Nadašamaricu i Ivanovu gomilu. Nadašamarica ima 15 m promjer i do 3 m visinu s četiri vidljiva srednjovjekovna ukopa raznih veličina, dok Ivanova gomila ima oblik osmice s najvišim promjerom od 35 m i visinom od 2,5 do 4,5 m, također s vidljivim grobovima. Obje gomile okružuju moderni suhozidi koji su namjerno pomaknuti da ih ne devastiraju.¹⁴⁸ Na položaju Carišnik između zaseoka Prgomet i Marinović imamo dvije veće gomile, od kojih prva

¹⁴⁷ LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2004, 107.

¹⁴⁸ LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2004, 107.

20 m promjera i 3 m visine, a druga oko 15 m i visine oko 2,5 m. Oko 150 metara sjeverozapadno od njih imamo tri manje gomile do 10 m promjera na položaju Zaledinice, a još zapadnije imamo jednu gomilu između Marinovića i Kustura i jednu sjeveroistočno od župne crkve također sličnih veličina.¹⁴⁹ Već navedena Ravlića gomila s ukopima iz kasnog srednjeg i ranog novog vijeka također spada u prapovijesne gomile. Posljednje koje navodimo su četiri potvrđene gomile u blizini gradine Zetovanj. Prve dvije su smještene uz lokalnu cestu kraj zaseoka Krivić, te imaju do 15 m promjera i do 2 m visine, a nalaze se unutar granice vrgoračke krajine ispod same gradine. Druge dvije se nalaze istočno od gradine Zetovanj, te pokraj obližnje vrtače i manje su od 10 m promjera.

Slika 35. Dvije gomile na položaju Carišnik u Slivnu (snimio: Pio Domines Peter).

¹⁴⁹ LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2004, 107 – 108.

RASPRAVA

Prapovijesna nalazišta

Nakon provedenog terenskog pregleda, broj registriranih prapovijesnih nalazišta iznosi 9 gradina i oko 100 kamenih gomila, te jedna zemljana. Navedena brojka njih čini uvjerljivo najbrojnijom skupinom nalazišta prema površinskoj vidljivosti u krajoliku Zmijavaca i Runovića. Sva se okvirno mogu datirati od ranog brončanog do kasnog željeznog doba prema tipološkim značajkama i površinskim nalazima. U nastavku ćemo razmotriti njihov prostorni položaj u odnosu na značajke u krajoliku.

Svih devet gradinskih lokaliteta je primarno smješteno na dominantnim uzvisinama pogodnima za obranu i s dobrom optičkom vezom prema širem području. Prema prostornom smještaju, možemo izdvojiti dvije geografske cjeline kojima naše gradine gravitiraju. Prva cjelina je Imotsko – Bekijsko polje, kojemu gravitira sedam gradina sa studijskog prostora (Radež, Dikovača, Todorica gradina, Liskovac, Gradina iznad Runovića, Majića gradina i Babnjača). Navedene su gradine smještene na jugozapadnom dijelu navedenog polja, a zajedno s ostalima raširenih na njegovim rubovima je moguće da čine obrambeni sustav koji okružuje ovo krško polje sa svih strana. Druga geografska cjelina je slivanjska kotlina, smještena južno od prethodno navedene i s vrhovima brda Osoje kao glavnom geografskom razdjelnicom. Na ovom prostoru imamo zasad dvije gradine koje gravitiraju ovoj kotlini s mnogo oskudnijim resursima, a to su Zetovanj i Zagradinje. Obje su smještene na dominantnim položajima i na suprotnim obroncima dvaju brda.

Kod navedenih gradina je lako primijetiti da su okolišni faktori igrali bitnu ulogu pri odabiru pozicije za izgradnju naselja. Primarni čimbenici su uglavnom visinski položaji s obrambenim pogodnostima, blizina plodnih površina u polju ili vrtaćama, blizina vodenih izvora, vidljivost u krajoliku i prometna frekventnost. Za gradine se često smatra da je njihova uloga bila naseobinska, što nije uvijek slučaj, a primjera imamo i na našem prostoru. Brojne gradine su često malih dimenzija i ponekad bez tragova kulturnog sloja, što bi išlo u prilog da su u pitanju promatračnice ili refugiji.¹⁵⁰ Valja razmotriti i drukčije funkcije ovih nalazišta,

¹⁵⁰ LJ. GUDELJ VELAGA, 2016, 5 – 6.

poput mogućnosti da su u pitanju kulturna mjesta (možda Dikovača), torovi za stoku, markeri za razgraničenje ili mjesta koja kriju poseban značaj za prapovijesne zajednice.¹⁵¹

Glavna karakteristika svih gradina je njihov kameni bedem, koji je najčešće i jedini vidljivi marker ovih nalazišta. Bedem se gradi na mjestima gdje je pristup gradini najpovoljniji, dok na onim strmim i nepristupačnim strana često nema realne potrebe za njegovom gradnjom. Na studijskom prostoru imamo dvije vrste bedema prema načinu gradnje, gdje prvi predstavlja gradnju vanjskog i unutarnjeg lica od krupnog, te ispunu od sitnijeg kamenja, dok drugu vrstu predstavlja gradnja više bedema terasasto postavljenih jedan iznad drugoga,¹⁵² čije su tragovi uočljivi u vidu dužih kamenih urušnja (Radež i Zagrađinje). Bedem se najčešće slagao od lokalnog kamena dobivenog direktno iz samog brda gradine, pri čemu često ostaju tragovi nivelacije gradinskog platoa kao rezultat navedene radnje. Od arhitektonskih elemenata na gradinama se mogu pouzdano izdvojiti jedino ulazi u bedemima, koji mogu biti jednostavni otvori ili kompleksniji ulazni segment, kakav je prisutan na Liskovcu. Kod nekih gradina poput Liskovca, Babnjače i Zetovanja možemo primijetiti podjelu unutrašnjeg platoa na dva prostora dodatno razdvojena redom bedema, što može biti odraz socijalnih aspekata njihovih stanovnika. Zbog trenutnog stanja istraženosti, nemamo gotovo nikakve podatke o naseobinskoj strukturi unutar gradina. Tomas iznosi pretpostavke da je stambeni dio s kućama bio grupiran uz bedeme, dok je središnji bio rezerviran za ostale aktivnosti zajednice, što je djelomično vidljivo sa stanjem prostiranja kulturnog sloja.¹⁵³ Buduća bi istraživanja trebala biti usmjerena na vrtače i vodene izvore koje okružuju naše gradine, a koje zasigurno kriju vrijedne podatke o njihovom korištenju od strane prapovijesnih žitelja.

Iduća kategorija prapovijesnih nalazišta su kamene i zemljane gomile/tumuli. Svojom brojnošću višestruko premašuju sve druge lokalitete vidljive u kulturnom krajoliku obiju općina, ali i šire. Od oko stotinjak registriranih gomila, posebno su obrađene samo one najreprezentativnije s promjerom većim od 15 metara i visinom od najmanje 2 metra, te one koje su objavljene u literaturi. Razlog ovakvom pristupu je prije svega dostupnost i otežana prohodnost do nekih lokacija u krajoliku, najviše zbog gustih šuma i krškog terena. Brojne su

¹⁵¹ T. TOMAS, 2021, 18 – 25; Š. VRKIĆ, 2022, 111 – 124; I. KULENOVIĆ, 2017, 5 – 17.

¹⁵² T. TOMAS, 2021, 198 – 209.

¹⁵³ T. TOMAS, 2021, 219 – 229. Autor se služi podacima dobivenim od jedine dvije istražene gradine u kulturnoj regiji, koje su u neposrednoj blizini našeg prostora (gradine Nečajno u Posušju i Pit u Gorici/Sovići).

gomile bile i predmet devastacija koje sam već objasnio u poglavlju, što je samo dodatno pogoršalo interpretaciju nalazišta.

Uz pomoć podataka o već istraženim kamenim gomilama u kulturno bliskim krajevima Dalmacije i Hercegovine, početke njihove gradnje možemo pratiti od prve polovice trećeg tisućljeća, dok im broj raste u drugoj polovici istog, te u prvoj polovici drugog tisućljeća prije Krista, a prisutni su i ukopi iz kasnijih vremena prapovijesti.¹⁵⁴ Gomile su u ovom razdoblju imale primarno grobnu funkciju, a podjednako su prisutne inhumacija i inicineracija, gdje su pokojnici u njima mogli biti položeni u grobove ili jame različitih oblika, ali i biti rašireni unutar plašta gomile.¹⁵⁵ Grobni prilozi u njima nisu uvijek nužni, a najčešće je u pitanju keramografska građa, te pokoji kameni, metalni i ostali artefakti koji su osim kao grobni prilozi mogli dospjeti u plašt gomile pri njihovoj gradnji ili kao rezultat drugih obrednih aktivnosti poput libacije.¹⁵⁶ Prema Olujiću, na gomilama s prostora dalmatinske zagore je zabilježen još veći broj ukopa iz kasnog srednjeg i ranog novog vijeka, ali i željeznog doba, te antike.¹⁵⁷ Pri našem terenskom pregledu je na brojnim utvrđenim gomilama vidljiv veći broj grobova iz prapovijesti, kasnog srednjeg i ranog novog vijeka, te ponekad s pripadajućim spomenicima poput stećaka i učelaka koji omogućuju lakše datiranje. Zbog devastacija nisam bio u mogućnosti navesti njihov točan broj, no činjenica je da su one bliže naseljima i prometnicama dobrim dijelom iskorištene u grobne svrhe, a one na višim predjelima poput Osoja i Mračaja u manjoj mjeri. U svakom slučaju, gomile s našeg studijskog prostora bilježe kontinuitet kao posljednja počivališta od kasne prapovijesti, preko antike (gomile na Bitanginoj Kosi), pa sve do srednjeg i novog vijeka.

Položaji gomila u prostoru su također jako bitna stavka njihove namjene, kojoj do sada nije posvećena veća znanstvena pozornost. Pri pisanju ovog rada sam izdvojio sedam geografskih položaja gdje su gotovo sve gomile grupirane u većim ili manjim skupinama.¹⁵⁸

¹⁵⁴ S. FOREMBAHER, 2023, 132 – 133.

¹⁵⁵ S. FOREMBAHER, 2023, 24 – 31. Autor dijeli grobne cjeline u gomilama na jame, ciste, suhozidne rake i ukope raspršene unutar plašta. Ostatci ukopa u njima su često jako loše očuvani kao rezultat devastacija bilo ljudskim ili prirodnim putem. Velik je i broj gomila koje nemaju očuvane ukope, no imaju očuvanu građu.

¹⁵⁶ S. FOREMBAHER, 2023, 70 – 136. Keramička građa koju autor obrađuje pripada većinom cetinskoj kulturi uz koju se veže nastanak gomila na ovom prostoru, a ona pripada razdoblju kasnog eneolitika i ranog brončanog doba.

¹⁵⁷ B. OLUJIĆ, 2012, 72 – 73.

¹⁵⁸ Neke skupine gomila možemo dovesti u prostorni i kulturni kontekst s obližnjom gradinom, poput onih u bližjoj okolici Liskovca, gdje je registrirano oko 30 gomila koje nemaju poseban strateški značaj.

Sigurno je da nisu sve imale isključivo grobnu funkciju, nego da su neke primarno izgrađene kao prostorni markeri, slično nekim gradinama. Tomas u svojoj disertaciji u okviru prostornih odnosa imotsko – bekijških gradina izdvaja monumentalne gomile na izoliranim pozicijama za koje smatra da su markeri granica ili čak ostatci strateških objekata poput kula.¹⁵⁹ Ovakav tip gomila je prisutan na vrhovima brda Osoje (Jegulja, mala i velika Jajina), te na Mračaju i Bitanginoj Kosi (Velika gomila, Bukina Glavica...). Gomile na Bitanginoj Kosi se odlikuju svojim paralelnim pružanjem, prateći pravac brda, a sličan uzorak vidimo i kod gomila na obližnjem Mračaju i selu Sebišini, koji vjerojatno čine jedinstvenu cjelinu u prostornoj markaciji pripoljskog i brdskog dijela Runovića. Za sada nam ostaju samo pretpostavke o razlozima ovih razgraničenja, bilo da je riječ o podjeli zemlje ili oznaci puteva pri transhumantnom stočarstvu i nekim drugim namjenama. U slivanjskoj kotlini vidimo sličan uzorak pružanja gomila. Većina svih registriranih gomila se nalazi na donjim padinama brda Osoje, te s gornje strane lokalne ceste. Na donjoj strani ceste sam uočio puno manji broj ovih nalazišta, dok na sjevernim i strmijim padinama drugog brda Osoje i kanjona Krivodol nisam zabilježio gotovo nijednu gomilu. Svakako ne smijemo isključiti i mogućnost da su neke od postojećih gomila korištene ili naknadno sagrađene u novije doba kao oznake razgraničenja,¹⁶⁰ što je donekle vidljivo s današnjim granicama među selima i obližnjom državnom granicom prema BIH, gdje gomile često čine sastavnicu.

Antička nalazišta

U pitanju je najmanje zastupljena vremenska kategorija nalazišta, ali ni približno manje značajna. prema podacima iz literature i terenskim obilaskom, broj utvrđenih antičkih lokaliteta iznosi ukupno pet. Svi su lokaliteti smješteni unutar areala Imotskog polja i na blagim uzvisinama u podnožju okolnih brda. U zaseocima Podosoja i Slivna unutar brdskog areala koji pokriva središnji i južni dio studijskog prostora, zasada nema gotovo nikakvih vidljivih tragova antičkih nalazišta u krajoliku.¹⁶¹ Navedeno zatečeno stanje se lako može promijeniti primjenom

¹⁵⁹ T. TOMAS, 2021, 286 – 287.

¹⁶⁰ I. MAROVIĆ, 1999, 7 – 9. Autor kao primjer spominje da su tijekom mletačko – turskog razgraničenja sagrađene kamene gomile na mjestima gdje nije bilo prirodnih markera koji bi odredili točnu liniju granice između oba teritorija. Zbog toga je bez iskopavanja često nemoguće zaključiti jesu li one stvarno prapovijesnog nastanka.

¹⁶¹ Ovdje ne računamo gradine Liskovac, i Radež koje imaju sačuvane tragove antičkih graditeljskih zahvata u vidu korištenja vezivne žbuke.

detaljnijeg pregleda ovdašnjih nalazišta, a naročito vrtača i izvora vode koji vjerojatno kriju neki vid antičke aktivnosti u ovom zabačenom brdskom kraju.

Što se tiče antike ovog prostora, evidentno je da prometna povezanost i blizina velike plodne površine Imotskog polja imaju veliku važnost pri odabiru mjesta za život. Kako je već navedeno u prethodnim poglavljima, prapovijesno stanovništvo postupno napušta svoja gradinska obitavališta dolaskom rimske vlasti koja donosi sigurnost i gospodarski napredak početkom 1. st. naše ere. Prolaskom rimske magistrale Akvileja – Dirahij kroz rubove donjeg Imotskog polja, kao i spojnem cestom od Runovića, preko Kamenmosta prema obližnjem Delminijumu, stvaraju se glavni strateški okviri za nastanak i razvoj rimskog municipija Novae na prostoru istog sela. Premda još nije dokazano, pojedini autori smatraju gradinu Liskovac pretečom samog municipija, imajući u vidu njenu monumentalnost i strateški značaj u odnosu na obližnje gradine iz okolice polja, kao i blizinom u odnosu na sam Novae.¹⁶² Svakako je moguća i teza da je peregrinsko stanovništvo svih okolnih gradina stvorilo veći broj zasebnih naselja uz magistralu, koji su s vremenom postali jedinstveni municipij, a tu titulu je sam grad dobio vjerojatno krajem 2. st.¹⁶³

O samom karakteru i veličini Novaea danas ne znamo gotovo ništa sigurno. Do danas nikada provedena nikakva arheološka istraživanja koja bi dala neke odgovore na brojna pitanja. Ono što s većom sigurnošću možemo potvrditi jest raštrkani tip naselja, smještenog uzduž glavne prometnice sa stambenim i gospodarskim objektima koji čine njegovu sastavnicu. Dijelom nam položaji i karakter naših antičkih nalazišta mogu podržati ovu tvrdnju, poput položaja antičkih termi i putne stanice oko crkve u Runovićima, starokršćanska bazilika u Bublino i antičke stambene strukture na položaju Garci – Brnasuša.¹⁶⁴ Kad njima pridodamo položaje antičkih graditeljskih aktivnosti na oranici Otok u Imotskom polju, brdo Ola u Sebišini i obližnji Kamenmost, dobivamo određene prostorne odrednice smjera pružanja municipija, koja ide manje – više paralelno uz pravac same magistrale.¹⁶⁵

Važnost Novaea pokazuju i pronađeni epigrafski natpisi iz okolice župne crkve, koji ukazuju na postojanje putne stanice rimskih beneficijara, vojnih službenika koji obavljaju razne

¹⁶² M. LOZO, 1998, 31 – 32.

¹⁶³ I. BOJANOVSKI, 1977, 97.

¹⁶⁴ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 245 – 253.

¹⁶⁵ LJ. GUDELJ VELAGA, 1999, 203 – 208.

poslove za namjesnika provincije.¹⁶⁶ Pošto su svi natpisi ujedno i votivne are većinom posvećene Jupiteru, valja pretpostaviti i postojanje Jupiterovog hrama na istom mjestu, ili možda u sklopu svetišta navedene stanice. Moguća je i lokacija rimske nekropole na istom mjestu prema slučajnim nalazima rimskih urni u neposrednoj blizini uz lokalnu cestu. Uostalom, činjenica je da je Novae bio jedini municipij na ovoj rimskoj cesti između dva najvažnija grada provincije Dalmacije, Salone i Narone, što uz povijesne izvore koji ga spominju samo potvrđuje njegovu važnost u širem smislu.¹⁶⁷

Starokršćanska bazilika na Bublinu je jedini lokalitet do sada potpuno arheološki istražen. Nakon dvije istraživačke kampanje odrađene u razmaku od jednog stoljeća, otkrila se trobrodna crkva s narteksom i krstionicom sagrađenom uz nju, te čak dva krsna zdenca/piscine, velikog križnog i manjeg kružnog. Arhitektonski elementi upućuju na miješanje graditeljskih stilova iz obale i unutrašnjosti provincije, a okvirna datacija i vrijeme korištenja crkve je od 5. do 7. st.¹⁶⁸ Grobne cjeline i skulptura također odgovaraju navedenom razdoblju, a posebno je zanimljiva natpisna građa koja je iskorištena kao spolija pri gradnji same crkve. Spolije od navedenih natpisa i ostala građa su vjerojatno dovedeni iz obližnjeg centra Novaea u Runoviću, na što upućuju dva natpisa konzularnih beneficijara.¹⁶⁹ Obližnja parcela zvala Garcī – Brnasuša krije ostatke dvaju zidova i cisterne koji su pripadali dvjema stambenim ili gospodarskom građevinama. Bez dodatnih istraživanja nije moguće sa sigurnošću dovesti ova dva položaja u vezu s municipijem Novae, iako se tragovi antičkog života u vidu površinskih nalaza pružaju po okolnim oranicama i brdima. Osim tragova iz antike, na obližnjoj Dikovači i njenoj okolini imamo prapovijesnu površinsku građu, te srednjovjekovne grobove koji govore o dugačkom kontinuitetu života na ovome mjestu.¹⁷⁰ Buduća arheološka istraživanja bi trebala biti usmjerena na ovaj položaj koji bi nam zasigurno dao još podataka o samoj naseljenosti na položajima Bublin i Dikovača.

O propasti, kao i o osnutku samog Novaea nemamo mnogo informacija. Početkom 6. st. se on posljednji put spominje u povijesnim izvorima, već tada gubeći važnost kakvu je nekad

¹⁶⁶ I. GLAVAŠ, 2015, 27 – 31.

¹⁶⁷ I. BOJANOVSKI, 1977, 97 – 98.

¹⁶⁸ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 38 – 41.

¹⁶⁹ N. CAMBI, - GAMULIN, - S. TONKOVIĆ, 1999, 64 – 66.

¹⁷⁰ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 245 – 251.

imao.¹⁷¹ Antički graditeljski zahvati na gradinama Liskovac i Radež su vjerojatno rezultat povećane opasnosti za vrijeme barbarskih provala. Navedena situacija vjerojatno dovodi do napuštanja municipija i ponovnom naseljavanju gradinskih položaja radi sigurnosti od napada, zbog čega je centar mikroregije u srednjem vijeku preseljen iz Novaea u obližnju tvrđavu Imotu, što će s nastankom grada Imotskog ostati i danas.¹⁷²

Nalazišta iz srednjeg i ranog novog vijeka

U ovu kategoriju nalazišta ulaze gotovo isključivo nekropole koje pripadaju srednjem i ranom novom vijeku. Ukupan broj ovih nalazišta iznosi devet pozicija koje sam detektirao pri pregledu literature i krajolika. Valja odmah napomenuti kako je stvarni broj još veći ako se uzme u obzir činjenica da su prapovijesne gomile često bile korištene za pokapanje i u ovom razdoblju. Danas je na većem broju kamenih gomila primjetan srednjovjekovni i rani novovjekovni horizont ukapanja u vidu površinskih kamenih grobova koji su prethodno opljačkani. Zbog već prethodno navedenog problema vidljivosti i prohodnosti, ovdje nećemo spominjati ukupan broj takvih kamenih gomila.

Otežavajuću okolnost predstavlja i činjenica da je nemoguće precizno odrediti grobnice iz kasnog srednjeg i ranog novog vijeka bez vidljivih nalaza ili spomenika poput stećaka i učelaka, koji bi ih jasno smjestili u vremenske okvire, što i postupak bilježenja čini još težim. Prema Šućuru, na prostoru imotske i vrgoračke krajine broj gomila s naknadnim ukopima iz antike i ovih razdoblja premašuje 60% kod onih istraženih, pri čemu su najzastupljeniji oni iz kasnog srednjeg i ranog novog vijeka.¹⁷³ Navedeno govori kako je lokalno stanovništvo bilo svjesno njihovog duhovnog karaktera, te su ih redovito koristili za ukapanje svojih mrtvih ili za gradnju vjerskih objekata poput crkava i kapelica.¹⁷⁴ Gomile kao nalazišta stoga ne možemo smatrati isključivo kao prapovijesna, nego im pripisati i kontinuitet kroz buduća razdoblja u

¹⁷¹ I. BOJANOVSKI, 1977, 97.

¹⁷² LJ. GUDELJ VELAGA, 1999, 208.

¹⁷³ J. ŠUĆUR, 2019, 120 – 122.

¹⁷⁴ J. ŠUĆUR, 2019, 122 – 127 Prema autoru ponovno korištenje gomila u ranom srednjem vijeku se može povezati s dolaskom Slavena koji su u pradomovini prakticirali ovakav način ukopa, dok bi kraj nastupio paralelno s prihvaćanjem kršćanstva do 10. st., samo da bi nastao kratki hijatus prema kasnom srednjem vijeku.

vidu pogrebnih i vjerskih praksi, te raznih drugih aktivnosti lokalnih zajednica koje u neku ruku traju i danas.¹⁷⁵

Od sveukupnog broja nalazišta koja pripadaju ovom razdoblju, imamo samo dva sigurna lokaliteta koji nisu nastali na prethodnom s utvrđenim ranijim nalazima (nekropola stećaka Brižine – Balinjača i položaj sa stećkom u Barića Torini). Za Jedan lokalitet nije moguće utvrditi dali je nastao na prethodnome zbog teške devastacije (nekropola stećaka kod crkve Svetog Trojstva u Slivnu). Nekropola stećaka Grebnik je nastala na prapovijesnoj kamenoj gomili, dok je groblju s kamenim križem i učelcima na Ravlića gomili teško odrediti kojem od ova dva razdoblja pripada. Od preostalog broja, dva su položaja sa stećcima na gradinama (jedan neukrašeni stećak na Liskovcu i nekropola stećaka na Dikovači). Posljednja dva lokaliteta nemaju stećke i učelke, nego obične kamene grobove koji se ugrubo datiraju u kasni srednji i rani novi vijek (gradina Radež i antički položaj Garci – Brnasuša).¹⁷⁶

Nalazišta iz ranog i razvijenog srednjeg vijeka su odsutna na studijskom prostoru, kao i općenito naseobinska nalazišta iz cijelog srednjeg vijeka. Jedinu iznimku predstavljaju slučajni nalazi bez konteksta poput bizantskog zlatnika iz 10. st. i srednjovjekovni mač pronađen u rijeci Vrljici na sjevernom dijelu Zmijavaca, a koji se tipološki svrstava u 13. i 14. st.¹⁷⁷

Groblja stećaka predstavljaju poseban fenomen iz kasnog srednjeg vijeka i pouzdano se datiraju od 13. do početka 16. st.¹⁷⁸ Razlikujemo tri vrste stećaka prema obliku, a to su sanduci, sljemenjaci i ploče, koje su nekad bile i postolje za prva dva tipa. Od devet utvrđenih lokaliteta iz srednjeg vijeka, pet ima vidljive ukrašene stećke, uz crkvu Sv. Trojstva u Slivnu gdje danas više nisu vidljivi kao rezultat renovacije same crkve u novije vrijeme koje sam zatekao pri pregledu. Najčešći ukrasni elementi vidljivi na našim stećcima su križevi, plesna mrtvačka kola (totandanza), dvostruki ljiljani, polumjeseci, rozete i zvijezde. Navedeni motivi su prisutni kod svih nabrojanih lokaliteta s ukrasnim stećcima. Kod stećaka na nekropolama Grebnik i Dikovača imamo i druge ornamente, poput geometrijskih i vegetativnih, te prikaze heraldičkih

¹⁷⁵ LJ. GUDELJ VELAGA, 1999, 211 – 212.

¹⁷⁶ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 243 – 253; T. TOMAS, 2021, 135.

¹⁷⁷ S. TONKOVIĆ, 1995, 36 – 38.

¹⁷⁸ J. ŠUĆUR, 2019, 123.

motiva. Kamenolom stećaka u Barića Torini samo pokazuje zanatsko umijeće lokalnih žitelja u kasnom srednjem vijeku.¹⁷⁹

Osim samih stećaka, na većem broju potvrđenih lokaliteta iz ovog razdoblja vidimo i kontinuitet pogrebnih praksi i u ranom novom vijeku. Novovjekovne grobove je moguće sigurno prepoznati jedino prema kamenim učelcima, dakle izdignutim kamenim ploham postavljanim iznad glave pokojnika kao marker grobnog mjesta. Najčešće su nepravilnih oblika i položeni vertikalno u odnosu na grob, a jedini ukrašeni primjerci su zabilježeni na Dikovači, s urezanim križom. Učelci ostaju u upotrebi sve do 20. st. kao najjeftiniji oblik grobnog biljega.¹⁸⁰

¹⁷⁹ LJ. GUDELJ VELAGA – M. LOZO, 2004, 108 – 109.

¹⁸⁰ LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 249 – 251.

ZAKLJUČAK

U ovom radu sam sve utvrđene lokalitete opisao počevši od sjevera prema jugu. Posebno sam obradio 17 nalazišta i jednu skupinu nalazišta koju čine gomile/tumuli, a koje zbog brojnosti i drugih problema nisam mogao pojedinačno opisati. Broj sigurnih antičkih nalazišta iznosi pet, od kojih su tri kataloški obrađena u radu. Broj srednjovjekovnih iznosi devet, a većinom su u pitanju nekropole koje imaju i ranonovovjekovni horizont ukapanja.

Od potvrđenih prapovijesnih lokaliteta, devet su gradine koje su obrađene u zasebnim poglavljima (Radež, Dikovača, Todorića gradina, Liskovac, Gradina iznad Runovića, Majića gradina, Babnjača, Zetovanj i Zagradinje). Analizirao sam njihov smještaj, topografiju, veličinu i površinske strukture u vidu bedema, te druge značajke poput arhitektonskih elemenata (primarno ulaza) i površinskih nalaza za užu dataciju. Dvije gradine u Slivnu koje nisu bile predmet kvalitetnih istraživanja sam pokušao samostalno obraditi sukladno prethodno navedenim kriterijima (gradine Zetovanj i Zagradinje). U poglavlju rasprave sam razmatrao njihov prostorni položaj u kulturnom krajoliku, poput strateškog smještaja, blizine plodnih površina, blizine vodenih izvora i slično.

Iduću kategoriju prapovijesnih nalazišta predstavljaju gomile, ujedno i daleko najbrojniji tip registriranih nalazišta obiju općina. Broj im iznosi oko 100, s tim da je realna brojka mnogo veća ako u obzir uzmemo probleme površinske vidljivosti, prohodnosti i devastacije pri krčenju zemlje, gradnji suhozida i građevinske djelatnosti. S obzirom na njihovu brojnost, u radu sam pojedinačno opisao samo one poznate u literaturi i najreprezentativnije primjere s promjerom većim od 15 metara. Od svih nabrojanih gomila sam zatekao samo jednu zemljanu smještenu u Imotskom polju (Kegića gomila), dok su sve ostale kamene. Primarna svrha gomila je grobna, na što upućuju vidljivi ostatci pojedinačnih grobova, koji nisu nužno prapovijesni, nego su nastali u srednjem i novom vijeku, pa čak i u antici. Osim kao mjesta ukopa, gomile su imale bitnu ulogu i pri markaciji prostora u krajoliku. U radu sam ih podijelio na sedam prostornih cjelina kojemu gotovo sve zatečene gomile pripadaju. Neke su bile vezane za gradinski lokalitet kojemu gravitiraju (npr. gomile oko Liskovca) ili su smještene na vrhovima brda jedna do druge prateći pravac pružanja (gomile na Mračaju, Bitanginoj Kosi, Sebišini i vrhovima brda Osoje). Ovakav prostorni raspored gomila može biti rezultat njihovih različitih namjena od strane prapovijesnih zajednica, čemu bi trebalo posvetiti više znanstvene pozornosti.

Od antičkih lokaliteta zasada imamo samo pet potvrđenih lokaliteta, a svi su smješteni na sjevernom dijelu studijskog prostora i u blizini glavne rimske magistralne ceste. Položaji na brdu Ola u Sebišini i na oranici Otok sjeverno od Runovića nisu pružili dovoljno podataka kako bi ih samostalno obradio, te su uključeni u poglavlje o municipiju Novae. Pronalasci votivnih natpisa rimskih konzularnih beneficijarija oko Runovičke župne crkve nam govori da je ovdje vjerojatno bio centar samog Novaea s njihovom stanicom i mogućim Jupiterovim hramom na istom mjestu. Starokršćansku baziliku na Bublenu sam obradilo s više detalja s obzirom da se radi o jedinom pravom arheološki istraženom lokalitetu na ovom prostoru. Položaj Garcí – Brnasuša u blizini same Crkvine je također djelomično istražen, te bi pronađene ostatke dvaju stambenih ili gospodarskih objekata mogli dovesti u kontekst sa samom bazilikom. Činjenica je da je municipij Novae u svom sastavu naselje disperzivnog tipa smješteno uzduž pružanja glavne prometnice. Sukladno tomu, sve od navedenih lokaliteta bi valjalo dovesti u izvjestan kontekst sa samim naseljem, što se može sigurno potvrditi samo primjenom arheoloških iskopavanja na ovim pozicijama.

Zadnja kategorija nalazišta su ona koja pripadaju razdoblju kasnog srednjeg i ranog novog vijeka. Tragovi iz ranog i razvijenog srednjeg vijeka su osim nekoliko slučajnih nalaza potpuno odsutni. Utvrđeni broj svih nalazišta iznosi devet, od kojega su gotovo svi nekropole stećaka i zidanih kamenih grobova bez tragova naselja i drugih tipova nalazišta. Jedinu iznimku čini kamenolom stećaka u Barića Torini pokraj Slivna. Veći dio nekropola iz ovog razdoblja su smještene na prethodnim prapovijesnim lokalitetima poput gradina Dikovače, Liskovca i Radeža, od kojih su prve dvije sa stećcima, dok ih na Radežu nema. Na prapovijesnim gomilama imamo dvije potvrđene u literaturi i obje sa stećcima i učelcima poput Grebnika i Ravlića gomile u Slivnu. Stvaran broj gomila s vidljivim grobovima iz kasnog srednjeg i ranog novog vijeka je još veći, na što zbog brojnih devastacija i problema vidljivosti samih gomila nisam mogao obratiti više pozornosti. Na antičkom lokalitetu Garcí – Brnasuša imamo jedan zidani grob unutar ruševine jednog od dva antička objekta, koji se datira u ovo razdoblje. Od preostale dvije nekropole stećaka, Brižine – Balinjača u Zmijavcima je ujedno i najveće na studijskom prostoru i najbolje očuvano. Posljednje groblje na mjestu crkve Presvetog Trojstva je zauvijek nestalo upotrebom samih stećaka kao građevinskog materijala pri gradnji same crkve, a danas poslije renovacije više niti jedan nije vidljiv.

Korištenje kulturnog krajolika u općinama Zmijavci i Runovići dosta varira ovisno o povijesnom razdoblju kojemu pojedini elementi pripadaju. Tijekom prapovijesti imamo gradine

i gomile kao jedine vidljive markere koje su raštrkane gotovo posvuda po studijskom prostoru. Kod gradina je evidentno kako su prostorni kriteriji utjecali na njihovo formiranje, a primarno je riječ o visinskim i lako branjivim pozicijama, kao i blizini plodnog tla, izvora vode, te prometna frekventnost. Kod gomila je primjetan sličan prostorni raspored, naročito na brdima i brdskim padinama, te dosta često i pokraj samih gradina uz čiji kontekst ih ubrajamo. Tijekom antike dolazi do nagle promjene u dinamici naseljavanja, gdje izgradnjom rimske magistralne ceste dolazi do formiranja municipija Novae u sjevernom pripoljskom dijelu našeg prostora, dok u ostatku krajolika gotovo potpuno nedostaje vidljivih tragova iz ovog razdoblja. Sve položaje antičkih nalazišta možemo dovesti u kontekst s navedenim rimskim naseljem koje je tvorilo veliki centar šire mikroregije. Tijekom srednjeg i novog vijeka ponovno dolazi do raštrkanosti u naseljavanju krajolika, što je vidljivo s pravcem pružanja nekropola iz ovih razdoblja koje su obilježene stećcima i učelcima, koji ih lakše vremenski određuju. Većina nekropola iz ovog razdoblja se nalazi na prapovijesnim gomilama koje bilježe dugačak kontinuitet korištenja kao grobna i sveta mjesta lokalnih zajednica, te na pojedinim gradinama. Iako do sada nisu registrirani ostatci srednjovjekovnih naselja, moguće je prema položajima svih registriranih nekropola stećaka i učelaka pretpostaviti njihov položaj u sjevernom i južnom dijelu studijskog prostora. Navedeni položaji obuhvaćaju sjeverni pripoljski dio sa Zmijavcima, Runovićima i okolicom, a južni dio slivanjsku kotlinu, dok u središnjem podosojskom pobrđu zasad nedostaje sigurnih vidljivih nalazišta iz srednjeg i ranog novog vijeka.

POPIS LITERATURE

ALDUK, I., 2015. – Ivan Alduk, Arheološka istraživanja u Imotskoj krajini, *Izdanja hrvatskog arheološkog društva*, 29, Zagreb, 9 – 26.

BOJANOVSKI, I., 1977. – Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji I, Prehistorijska i antička komunikacija Salona – Naronna i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja*, 15, knj. 13, Sarajevo, 83 – 152.

BULIĆ, F., 1925 – 1926. – Frane Bulić, Staro iznašašće u municipiju Novense ili Ad Novas, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, 47 – 48, 85 – 86.

CAMBI, N., GAMULIN, A., TONKOVIĆ, S., 1999. – Nenad Cambi, Anita Gamulin, Snježana Tonković, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split – Zmijavci.

FOREMBAHER, S., 2023. – Stašo Forembaher, *Rane grobne gomile na Jadranu i raznolikost pogrebnih običaja u 3. tisućljeću pr. Kr.* Zagreb.

GLAVAŠ, I., 2015. – Ivo Glavaš, Stanica beneficijarija u Novama, *Izdanja hrvatskog arheološkog društva*, 29, Zagreb, 27 – 40.

GUDELJ VELAGA, LJ., 1999 – Ljubomir Gudelj Velaga, Prilog arheološkoj topografiji Runovića – Antika i srednji vijek, *Radovi sa znanstvenog simpozija održanog u Runovićima u prigodi 250. obljetnice početka osamostaljenja župe, 130. obljetnice izgradnje i 100. obljetnice posvete župne crkve Gospe od Karmela u Runovićima*, 1, Split, 201 – 216.

GUDELJ VELAGA, LJ., LOZO, M., 2005. – Ljubomir Gudelj Velaga, Marijan Lozo, Arheološki spomenici u Krstacicama i Slivnu, *Zavičajno blago u funkciji razvoja Zabiokovlja*, Split, 105 – 116.

GUDELJ VELAGA, LJ., 2005. – Ljubomir Gudelj Velaga, Dikovača – Bublin, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2, Zagreb, 346 – 348.

GUDELJ VELAGA, LJ., 2012. – Ljubomir Gudelj Velaga, Arheološka slika Zmijavaca – Razmatranja u povodu zaštitnih istraživanja iz godine 2005., *Starohrvatska prosvjeta*, Split, 3 (39), 237 – 255.

- GUDELJ VELAGA, LJ., 2016. – Ljubomir Gudelj Velaga, *Gradine u Imotskoj krajini*, Split.
- KATIĆ, L., 1956. – Lovre Katić, Stećci u Imotskoj krajini, *Starohrvatska prosvjeta*, Split, 3 (3), 131 – 171.
- LOZO, M., 1998. – Marijan Lozo, Gradina Liskovac u Zmijavcima, *List župe Svih Svetih*, 2 (5), Zmijavci, 31 – 32.
- KULENOVIĆ, I., 2017 – Igor Kulenović, Prostor kao društvena praksa: gradine i heterotopija, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 60, Zadar, 1 – 24.
- OLUJIĆ, B., 2012. – Boris Olujić, Istraživanja dvije kamene gomile na područja Zagvozda, *Opuscula archaeologia*, Vol. 36, Zagreb, 55 – 91.
- PATSCH, K., 1992. – Karl Patsch, Rimska mjesta po Imotskom polju, *Imotski zbornik*, 2, Imotski, 7 – 54.
- PIPLOVIĆ, S., 2001. – Stanko Piplović, Novi prijedlog za interpretaciju crkvene arhitekture u Zmijavcima, *Croatica christiana periodica*, 47, Zagreb, 259 – 263.
- ŠUĆUR, J., 2019. – Jure Šućur, Tumuli u Dalmaciji – posljednjih 2000. godina, *Recikliraj, ideje iz prošlosti*, Zagreb, 117 – 131.
- TOMAS, T., 2016. – Tino Tomas, Majića gradina (Drinovci) – Novo nalazište licenske keramike u Hercegovini, *Hercegovina*, Mostar, 2, 7 – 23.
- TOMAS, T., 2021. – Tino Tomas, *Gradine na prostoru imotsko – bekijskog polja*, doktorska disertacija, Zadar.
- TONKOVIĆ, S., 1995. – Snježana Tonković, Zmijavci; Važno arheološko nalazište, Zbornik radova u prigodi 100. obljetnice crkve Svih Svetih, Zmijavci, 31 – 41.
- VRČIĆ, V., 1996. – Vjeko Vrčić, *Plemena imotske krajine*, Imotski.
- VRKIĆ, Š., 2022. – Šime Vrkić, *Arheološki pristup analizi i kategorizaciji kulturnog krajolika: primjer područja bivše općine Obrovac*, doktorska disertacija, Zadar.

Internetski izvori:

KULTURNA DOBRA, 2024. – <https://registar.kulturnadobra.hr/#/> (zadnji pristup 24. 1. 2024).

<https://ispu.mgipu.hr/#/> (zadnji pristup 12. 2. 2024).

<https://geoportal.dgu.hr/> (zadnji pristup 27. 2. 2024).

<https://maps.arcanum.com/en/browse/composite/> (zadnji pristup 12. 1. 2024).

<https://www.google.hr/intl/hr/earth/> (zadnji pristup 23. 1. 2024).

POPIS ILUSTRACIJA

Slika 1. Karta općina Runovići i Zmijavci (Preuzeto: https://geoportal.dgu.hr/).....	4
Slika 2. Austrougarska karta s prikazom povremeno poplavljenog donjeg Imotskog polja (Preuzeto: https://maps.arcanum.com/en/browse/composite/).....	6
Slika 3. Fra Ivan Tonković (Preuzeto: N. CAMBI, A. GAMULIN, S. TONKOVIĆ, 1999, 135).	8
Slika 4. Karta sa 17 kataloški obrađenih nalazišta iz obiju općina (izvor: Quantum GIS, podloga: Geoportal).....	11
Slika 5. Gradina Radež, pogled sa zapada (snimio: Pio Domines Peter).....	13
Slika 6. Zračni snimak lokaliteta Brižine - Balinjača (snimio: Pio Domines Peter).....	14
Slika 7. Starokršćanska bazilika Crkvina na Bublenu (snimio: Pio Domines Peter).....	16
Slika 8. Gradina Dikovača (snimio: Pio Domines Peter).....	19
Slika 9. Ukrašeni stećak na Dikovači (izvor: LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 247).	21
Slika 10. dva kamena ućelka s uklesanim križem (gore) i dva kamena bloka s izbušenim rupama (dolje) (izvor: LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 248).....	22
Slika 11. Tlocrt lokaliteta Garci - Brnasuša (izvor: LJ. GUDELJ VELAGA, 2012, 252).....	25
Slika 12. Todorića gradina, pogled sa zapada (snimio: Pio Domines Peter).	26
Slika 13. Snimka Todorića gradine iz 1968. godine (izvor: Geoportal).	26
Slika 14. Gradina Liskovac, pogled sa zapada (Snimio: Pio Domines Peter).	27
Slika 15. pogled na središte gradinskog platoa na Liskovcu (snimio: Ivan Žužul).....	28
Slika 16. Osamljeni stećak - ploča na Liskovcu (snimio: Ivan Žužul).	29
Slika 17. Panorama Runovića sa župnom crkvom Gospe od Karmela (snimio: Pio Domines Peter).	30
Slika 18. Ulomci votivnih natpisa od konzularnih beneficijarija iz Crkvine na Bublenu, te Runovića (izvor: I. GLAVAŠ, 2015, 33).	32
Slika 19. Gradina iznad Runovića (snimio: Pio Domines Peter).	34
Slika 20. Majića Gradina (snimio: Pio Domines Peter).	35
Slika 21. Gradina Babnjača, s pogledom na Majića gradinu ispod lijevo (snimio: Pio Domines Peter).	37
Slika 22. Donja gomila sa stećcima na Grebniku (snimio: Pio Domines Peter).....	38
Slika 23. Jedan od ukrašenih stećaka s donje gomile na Grebniku (snimio: Ivan Žužul).....	39
Slika 24. Stećak s Barića Torine (izvor: LJ. GUDELJ VELAGA, M. LOZO, 2005, 111).....	40

Slika 25. Župna crkva Presvetog Trojstva u Slivnu (snimio: Ivan Žužul).....	41
Slika 26. Ravlića gomila (snimio: Pio Domines Peter).....	41
Slika 27. Gradina Zetovanj (snimio: Pio Domines Peter).....	42
Slika 28. pogled na gornji plato gradine Zetovanj (snimio: Ivan Žužul).	43
Slika 29. Gradina Zagradinje, pogled sa zapada (snimio:Pio Domines Peter).....	44
Slika 30. Pogled na sjeveroistočnu padinu gradine s urušenim bedemom (snimio: Ivan Žužul).	45
Slika 31. Zemljana Kegića gomila (snimio Pio Domines Peter).....	48
Slika 32. Velika gomila na brdu Mračaj (snimio: Pio Domines Peter).....	49
Slika 33. Dio gomila na Bitanginoj Kosi s pogledom na brdo Mračaj gore lijevo (snimio: Pio Domines Peter).....	50
Slika 34. Gomila na vrhu Jegulja (snimio: Pio Domines Peter).....	51
Slika 35. Dvije gomile na položaju Carišnik u Slivnu (snimio: Pio Domines Peter).	52

SAŽETAK

U radu se obrađuje arheološka topografija Zmijavaca i Runovića, dviju općina smještenih u južnom dijelu Imotske Krajine. U pitanju je tipični krški krajolik dalmatinske zagore s dosta oskudnim resursima, gdje su ljudi kroz sva povijesna razdoblja prilagođavali okoliš svojim potrebama stvarajući jedinstven kulturni krajolik. Rezultati ovakvih aktivnosti su brojni arheološki lokaliteti koje je autor nastojao otkriti primjenom modernih metoda kabinetskog studiranja i ciljanim terenskim pregledom. Ukupan broj registriranih nalazišta iz svih povijesnih razdoblja iznosi preko 120, od kojih je 17 nalazišta i mjesta nalaza kataloški obrađeno. Preko 100 nalazišta od navedenog broja pripada kamenim i zemljanim gomilama/tumulima koje su korištene od prapovijesti do novog vijeka, te su sve skupa obrađene u zasebnom poglavlju. Ostatak prapovijesnih nalazišta čini devet gradina, koje su obrađene prema svojim karakteristikama. Broj antičkih nalazišta iznosi pet, od kojih su tri kataloški obrađena u radu. S obzirom na njihov položaj i karakter, autor ih pokušava sve povezati s rimskim municipijem Novae u Runovićima kojemu su mogli pripadati. Posljednja kategorija registriranih su nalazišta iz kasnog srednjeg i ranog novog vijeka, kojemu pripadaju gotovo isključivo nekropole smještene uglavnom na starijim osnovama. Većina ih je markirana kasnosrednjovjekovnim stećcima i novovjekovnim učelcima, dok su preostala groblja od zidanih grobnica čiju je vremensku pripadnost teže odrediti u neko od ovih razdoblja.

Ključne riječi: topografija, općine, Zmijavci, Runovići, kulturni krajolik, gradine, gomile, antika, srednji vijek, rani novi vijek, stećci.

ABSTRACT

Archaeological topography of Zmijavci and Runovići municipalities in Imotski frontier

In this work, the author is processing the archaeological topography of both Zmijavci and Runovići municipalities in the southern part of Imotski frontier. They belong to typical karst terrains of dalmatian hinterlands with very few resources, where people through all historical ages were adapting the environment to their needs and creating the unique cultural landscape. The results of these activities are various archaeological sites that author wanted to discover by using the methods of cabinet studying and aimed terrain survey. The total number of registered sites from all historical ages is bigger than 120, from which 17 sites and places of finds are catalogically processed. More than 100 sites of said number belongs to stone and earth grave mounds that were used from prehistory to modern age, and they were all analyzed in the special chapter. The rest of prehistorical sites are made by nine hillforts that were all analyzed based on their spatial and other characteristics. There are also five sites from antiquity, from which three were catalogically processed in separate chapters. Based on their position and characteristics, the author tried to connect them all with ancient roman municipium Novae in modern day Runovići, to which they could belong to. The last category of registered sites are from late medieval and early modern age and almost all of them are necropoles located on basis from earlier timelines, or very close to them. Most of these sites are marked with late medieval *stećci* and *učelci* tombstones, while the rest are made of built stone graves that are too difficult to be approximately placed in some of these timelines.

Keywords: topography, municipalities, Zmijavci, Runovići, cultural landscape, hillforts, grave mounds, antiquity, medieval, early new age, *stećci* tombstones.

TABLICA NALAZIŠTA

Redni broj	Lokalitet	Prapovijest	Antika	Srednji vijek	Rani vijek	Novi vijek
1.	Radež	+	+	+	+	
2.	Brižine – Balinjača			+	+	
3.	Crkvina na Bublinu		+			
4.	Dikovača	+	+	+	+	
5.	Garci – Brnasuša		+	+	+	
6.	Todorića gradina	+				
7.	Gradina Liskovac	+	+	+		
8.	Runovići – municipij Novae		+			
9.	Gradina iznad Runovića	+				
10.	Majića gradina	+				
11.	Gradina Babnjača	+				

12.	Grebine	+		+	
13.	Barića Torina			+	
14.	Crkva Presvetog Trojstva u Slivnu			+	+
15.	Ravlića gomila	+		+	+
16.	Gradina Zetovanj	+			
17.	Gradina Zagradinje	+			

Položaj registriranih prapovijesnih gomila	Ukupan ili približan broj
Zmijavci	5
Prostor oko gradine Liskovac	+/- 30
Brdo Mračaj	9
Bitangina Kosa	17
Sebišina	+/- 10
Vrhovi brda Osoje	7
Slivno	+/- 16
Ukupno	Oko 100